

## Bizánc és a 6-7. századi kisszijas övek

BÁLINT CSANÁD

### Bevezetés

Az avar és az eurázsiai steppei régészeti kutatásban köztudottan kiemelkedő szerepet játszik az övveretek vizsgálata. Ennek oka egyrészt abban a nyilvánvaló tényben rejlik, hogy az öv díszei a férfi viselet leglátványosabb tartozékának tekinthetők, másrészt pedig abban, hogy a kutatás számos megfigyelése és még több, az előbbiekre épített feltételezése szerint a veretes öv a társadalomban fontos rangjelző szerepet is betöltött. A közfelfogás szerint ez a társadalmi rangjelző szerep keleti, steppei eredetű. E nézet azonban úgy gyökeresedett meg, hogy a kérdéssel foglalkozó régészek egyik része egyáltalán nem vette figyelembe a kérdéskörbe vágó, lehetséges európai (Róma, germánok), sőt, az esetleges ó- és újtestamentumi (Izajás 45.1; Zsoltárok 18.17.33; Lukács 12.35), keresztény előzményeket. A Szt. Radegunda és a frank előkelők veretekkel díszített, arany övéről (Vita S. Radegunde 1.13, Greg. Tours. Hist. Franc. 7.38), az ötvös, később püspök Eligius ékkövekkel kirakott veretes övéről szóló 6. ill. 7. sz-i adtokat (Vita S. Eligii I.12) az időrendi helyzetük miatt talán még lehetne is avar hatás, divat megnyilvánulásának tartani. A Codex Theodosianus rendelkezése (14.10.1.1.) mutatja azonban, hogy az övnek – ebben az értékben és szimbolikus tartalmában megnyilvánuló – jelentősége antik hagyományra megy vissza. Annak megítéléséhez pedig, amit az öv ethnikai-kulturális jelentőségével kapcsolatban a steppei népeknek szokás tulajdonítani, érdemes figyelembe venni, hogy a Kalifátusban a keresztényeket és a zsidókat – a muzulmánoktól megkülönböztetendő – kötelezték az öv viseletére<sup>1</sup> mindezek – és a hasonló adatok – értékelése helyett a kutatás másika, nagyobbik része sajnos körültekintés nélkül vette át azt a felfogást, mely a steppe régészeti kutatásában ezzel kapcsolatban kialakult s amelyik a Keletnek, a steppei népeknek a szerepét általában is túlhangsúlyozza. Ez bizonyos fokig érthető: ha kizárólag egy kultúrkör szakirodalmát olvasunk, akkor kizárólag abban az egy kultúrkörben fogjuk a párhuzamokat is fölfedezni...

Az öv kultúr- és társadalomtörténeti szerepével kapcsolatban már több mint félévszázada tanulságos áttekintések születtek, s a steppei népek régészetét kutatóknak jó tudni, hogy nemcsak Dzsingisz kán, de a német császár elé is csak nyakbaakasztott övvel volt szabad járulni...<sup>2</sup> Meggyőződésem szerint e kérdéskör új, az eddigieknél jóval szélesebb adatgyűjtésre támaszkodó feldolgozást igényel. A jelen cikk úgy kíván ehhez – közvetve – hozzájárulni, hogy a 6-7. sz-i avaroknál és a közép- és kelet-európai népek egy részénél elterjedt öv tipokronológiai vizsgálatába új típusú adatokat von bele.

A 6-7. sz-i Közép- és Kelet-Európa régészeti anyagában körültekintve megállapítható, hogy a veretes övet viselő férfiaknál<sup>3</sup> – erősen leegyszerűsített csoportosítással élve – négyféle öv volt használatban. Ez a 4 csoport a tipológiai, kronológiai helyzetük és az ezen öveket felhasználó ethno-kulturális közeg tekintetében általában különbözik egymástól, habár esetenként bizonyos átfedések is megfigyelhetők közöttük:

- a) az egyszerű, csak csattal és esetenként: nagyszíjvéggel záródók,<sup>4</sup>
- b) a „háromrészes garnitúrák” („dreiteilige Garnitur”),<sup>5</sup>
- c) a különböző terminológia szerint „alpi”, „itáliai” avagy „Bieringen-típusúnak” nevezett veretekkel díszített garnitúrák,<sup>6</sup>
- d) a veretes, kisszijas garnitúrák („mehrteilige Garnitur”). Ez utóbbiaknak 3 altípusa különböztethető meg:

d1. az ún. martinovkai típusú, öntött br. veretekkel díszítettek,<sup>7</sup>

d2. az arany vagy ezüst lemezből préseléssel vagy öntéssel készült övdíszek,

d3. a tausírozott díszítésű, öntött bronz vagy ezüst garnitúrák.<sup>8</sup>

Az a) csoport egyszerű csattal záródó öveivel (a1) együtt említendőek azok is, melyeken a kutatásban jólismert típusú bizánci csatok valamelyike volt (a2). Ásatási megfigyelések, zárt leletegyüttesek és egyszerű, valószínűségszámítási szempont (ti. a vereteknek a csatnál nagyobb darabszáma) alapján szinte teljes bizonyossággal arra következtethetünk, hogy mindazon az öveken, melyek korinthusi, bolognai, balgotai, syrakusai stb. típusú bizánci csattal záródtak, egyetlen esetben sem viseltek vereteket és kisszijasokat.<sup>9</sup> Úgy látszik, hogy az Avar kaganátus területén volt ennek az övtípusnak egy ritka, hibrid, „avarosított” változata is (a3): azon veretes, kisszijas öveké, melyeken avar típusú veretek voltak, s amelyek bizánci típusú csattal záródtak.<sup>10</sup> (Még senki sem gondolkodott el azon, hogy lehet-e ebből a keveredésből valamilyen kultúrtörténeti tanulságot is levonni.)

A b) és c) csoport minden tekintetben lényegesen eltér a d) csoporttól: kétségtelenül más az eredetük és a fő elterjedési területük, a hozzájuk tartozó csatok és veretek tipológiája és a kronológiai helyzete, ezen kívül egyértelműen más volt az ezen öveket használó ethno-kulturális közeg is.

A fentemlített első 3 csoport – elsősorban a német kutatásnak köszönhetően – viszonylag jól feldolgozott. E cikkben elsősorban a negyedik, a d) csoportot érintő kérdésekkel, azokon belül is a d1) és d2) alcsoportok lehetséges eredetével foglalkozom. (A közelmúltban a d1) és d3) alcsoportokról született tipokronológiai áttekintés,<sup>11</sup> ez is fölment az elemzésük alól. A d3)

altípus egyébként is csak formálisan, egy merev tipológiai szemlélet alapján sorolható ide, valójában az elterjedési területe, azaz a felhasználó közeg tekintetében – részben kronológiailag is – alapvetően eltér a másik kettőtől.)

Mind az avar kutatás, mind általában a veretes, kisszijas övek eredetének vizsgálata szempontjából két okból is a *d*) csoport, annak is annak *d1* és *d2* alcsoportjai a legfontosabbak. Elsősorban mert a többi típus és altípus annyira elvitathatatlanul európai eredetű, hogy a keleti származású avarság esetében még csak föl sem merülhet, hogy azokat ők fejlesztették volna ki, a divatjukat ők terjesztették volna el Európában. Másodsorban azért, mert a veretes, kisszijas öv-típus mind a közép-európai régészetben uralkodó közfelfogás szerint, mind pedig a leletanyagban megfigyelhető tényleges gyakorisága alapján a 6-8. sz-i avarság jellegzetes viseleti darabjának számít. Most az említett közfelfogás megalapozottságát szeretném új adatok fényébe helyezve megvilágítani.

A többi övtípussal való összehasonlításkor már az első pillantásra belátható, hogy a veretes övön a kisszijas megléte vagy hiánya mindenképpen egy alapvető tipológiai jegynek tekinthető. A kisszija megléte ui. e divat elterjedési területét és a használó közeget nézve annyira korlátozott jelenségnek, annyira kultúr-specifikus vonásnak tűnik, hogy nyilvánvaló: a kisszijas eredetének, elterjedésének feltárása az, ami döntő módon hozzájárulhat a szóban forgó övtípus eredetének megfejtéséhez is. Ezt előmozdítandó, az alábbiakban egy olyan forráscsoportra szeretném felhívni a figyelmet, amelyik eddig – mind a témában közvetlenül illetékes bizánci művészettörténet, mind pedig az avar régészet számos kutatási jellegzetessége következtében – elkerülte a kutatás figyelmét. Úgy vélem, hogy e kutatási helyzet miatt a most megtárgyalandó adatok felhasználása többféle módon is gazdagíthatja a kutatást. Hogy az elkövetkező kitekintés nem lehet haszontalan, László Gy. azon véleménye mutatja meg, mely szerint a veretes, kisszijas övfajtát Bizáncban nem viselték.<sup>12</sup> Egy ideje – de legalább is már a Mersin-i garnitúra ismertté válása (1896) óta – már feltétlenül tudjuk, hogy e vélemények a birodalom területéről származó régészeti leletek ellentmondanak. Most az említett vélekedést a bizánci ábrázolások oldaláról nézve fogom megcáfolni.

### 1. Kutatási helyzetkép

A kora középkori Közép- és Belső-Ázsia, valamint Közép- és Kelet-Európa valamennyi, e kérdésben érintett ethnokulturális csoportjának régészeti és kultúrtörténeti értékelése során szinte axiomaaként szerepel a veretes, kisszijas öv steppei eredetével kapcsolatos felfogás.<sup>13</sup> Ez lényegében egy tudományos közhelyé vált, méghozzá nemcsak a steppei, de a közép-ázsiai régészeti kutatásban is, sőt, gyakran föllelhető a témában érintett déli germán népek régészetében is – mindközben magát a problémakört senki sem vizsgálta meg alaposabban, ill. e közvélekedés megalapozottságát sem vonta kétségbe. Ezen axioma elterjedtségé-

nek ill. a témakör taglalását meghatározó szemléletmódok illusztrálására – a rendkívül sok százból összetevődő kutatástörténet teljes áttekintése nélkül<sup>14</sup> – elegendőnek látom, hogy a különböző kutatási korszakokból és tudományos iskolákból egy-egy példát hozzak itt fel.

1943-ban *N. Mavrodinov* a nagyszentmiklósi kincs elemzése kapcsán a dunai bolgár és az eurázsiai steppei veretes övek török – sőt, burkoltan: bolgár-török! – eredetéről is értekezett s a „bizonyítékai” sorában még egy újkori kozák övre is támaszkodott, mely veretekkel díszített és kisszijakkal ellátott. Pánbolgár felfogása szerint a bolgár-törökök voltak azok, akik nemcsak Bizáncban magában, de az itáliai langobárdok körében is elterjesztették a veretes övet.<sup>15</sup> (Mindjárt látni fogjuk: e szemléletmódnak a hazájában néhány éven belül megléte az ellenreakciója.) Az avar és általában a közép-európai régészeti kutatásban *László Gy.* 1955-ben megjelent nagyhatású könyve volt az, mely – különösen a közép-európai kutatásban – meghatározó módon járult hozzá a veretes öv steppei eredetével kapcsolatos általános nézet elterjedéséhez.<sup>16</sup> (E mű nyomán terjedt el a steppei régészetben – elsősorban a magyar régészek körében – az övnek magának és különösen a kisszijas számának rangjelző szerepével kapcsolatos közvélekedés is.<sup>17</sup>) Tőle függetlenül, hasonló jellegű szemlélet volt jelen a (volt) szovjet kutatás igényesebb részében is: *V. I. Raspopova* 1965-ben közvetlen összefüggést látott a türk birodalom földrajzi kiterjedése és a veretes, kisszijas övek elterjedése között.<sup>18</sup> Egészen nyilvánvaló, hogy Közép-Ázsia jeles kutatója előtt ismeretlenek maradtak az egykorú és ugyanilyen típusú bajor, alamann és itáliai langobárd övek, de hát ez a szemléletmód jellemezte az előbb említett két művet és általában a steppei régészeti kutatást is.<sup>19</sup> A Leningrádban ill. Szentpétervárott élő kutatónő esetében egyedül az a teljesen érthetetlen, hogy a figyelmét miért, hogyan kerülhette el még az a bizánci garnitúra is, melyet a munkahelye közvetlen szomszédságában, a férje munkahelyén (Mersin, Ermitázs) őriznek. 1979-ben *R. Christlein*, a bajor és alamann régészet specialistája szintúgy látta ugyan az Alpoktól É-ra elterjedt veretes, kisszijas övek itáliai (bizánci) kapcsolatait, de azok keleti, végső soron: steppei gyökereinek gondolatától nem tudott szabadulni.<sup>20</sup> E nézet a napjainkban is változtatás nélkül él a meroving régészeti kutatásban.<sup>21</sup> A steppe és a germánok mellett ugyanez a közfelfogás mutatható ki egy harmadik kulturális régióknak, a kora középkori Közép- és Belső-Ázsia kutatásában is: 1969-ben a Taq-i Bostan-i szikladombormű ábrázolásainak viselettörténeti elemzése (*G. Gropp*), majd 1974-ben és 1978-ban néhány iráni öv-lelet közlése során (*R. Ghirshman, J. Werner*), 1978-ban pedig a párthus és szászánida Irán öveinek áttekintésekor (*Cs. Bálint*) a veretes, kisszijas típus esetében eleve abból a prekonceptióból indultak ki, hogy ez az öv steppei eredetű lehet s hogy az avarok terjesztették el Európában.<sup>22</sup>

A fentiekben illusztrált közfelfogástól két szerző fogalmazott meg érdemben eltérő gondolatot; ez a kutatás figyelmét teljesen elkerülte. *N. Mavrodinov* 1943-

ban és *Bóna I.* 1963-ban volt az, akik – a keleti eredet gondolatát fenntartva – úgy látták, hogy a szóban forgó övtípus, a kisszijas előzménye az 5. sz-i hunkori övek körében keresendő<sup>23</sup> – ezután már „csak” annak tisztázása maradna hátra, hogy az (ti. a hunkori öv), ill. a most tárgyalandó öv hogyan, milyen gyökerekből nőtt hát ki?

Ma már csak kuriózumként, a tudománytörténeti teljesség kedvéért érdemes megemlítenünk azt az irányzatot, amelyik tagadta a szóban forgó övek steppei eredetét, s ahelyett azok szláv, esetleg bizánci eredete mellett foglalt állást. E munkákkal szinte még érdemes is lenne bővebben foglalkoznunk, ha éppen a koncepció létrejöttét nem eleve egy politikai törekvés: a pánszláv ideológia régészeti megnyilvánulása vezette volna. Így fordulhatott elő, hogy pl. a bolgár S. Georgieva 1963-ban<sup>24</sup> a 6-7. sz-i kelet-, közép- és délkelet-európai veretes öveket – L. Niederle és B. A. Rybakov nyomdokain – a veretes övek steppei eredetének „nacionalista”, „fasiszta” (!) teóriájával szembe helyezkedve a szlávok hagyatékának határozta meg. E koncepciótól a 70-es évektől elkezdődve, csak lassan s az adott országok belpolitikai folyamataitól függő ütemben és módon kezdtek a szláv népek régészei eltérni, majd azzal föl hagyni.

Ennyi tudományterület ennyi kutatójának ennyire egybehangzó nézetét, e kutatási helyzetet látva valamelyest még érthető is, hogy senki sem látta szükségesnek a veretes, kisszijas öv eredetének kérdését közelebbről is tanulmányozni.

## 2. Keleti előzmények: ázsiai steppe, Irán, Kína?

### a) A közép- és belső-ázsiai steppe

A közelmúltban arra hívtam föl a figyelmet, hogy akár ha kizárólag az 5. századi közép- és belső-ázsiai steppét, de még ha ugyanezen régióknak a megnyugtatóan 6. századra keltezhető leleteit vizsgáljuk is, már akkor is komoly kétségünk támadhat aziránt, hogy vajon tényleg helytálló-e a veretes öv steppei eredetével kapcsolatos közfelfogás?<sup>25</sup> E kételyem többféle szempontból táplálkozik és két forráscsoportra, pontosabban: azok hiányára támaszkodik; nincsenek ui. e nézetet alátámasztó régészeti leletek és egykorú ábrázolások.

Lássuk előbb a *régészeti* adatokat!

I. az ázsiai steppén nem tudunk olyan veretes, kisszijas övek előfordulásáról, melyek biztosan a 6. századra lennének keltezhetőek (márpedig ez lenne az avar eredeztetésük elengedhetetlen előfeltétele),<sup>26</sup>

II. ismerünk viszont az 5-6. századi ázsiai steppéről olyan temetkezéseket, amelyekben ilyen övnek mindenképpen kellett volna előfordulnia – már amennyiben a veretes öv valóban onnan származnék! Csakhogy ahol vannak biztosan az 5. sz-ra keltezhető veretes övek, azok egyáltalán nem ilyen típusúak.<sup>27</sup> Döntő szempont az is, hogy tudunk ezeken kívül olyan, hitelesen föltárt leletegyüttesekről is, melyek esetében semmiképpen sem lehet arra gondolni, hogy azokból a kisszívjégek elkallódtak volna. Végezetül ugyanilyen

lényeges az is, hogy a közölt sírrajzok alapján teljes bizonyossággal állítható: mindazon esetekben, melyekben mégis napvilágot láttak szívjégek, azok semmiképpen sem kisszívjégeként szolgáltak.

III. A kutatástörténeti bevezetésben már említettem, hogy fölmerült a gondolat: a kisszijas öveket a hunok terjesztették volna el Európában.<sup>28</sup> A kelet- és közép-európai hun ill. hunkori leletek azonban nem támogatják ezt a lehetőséget. Az anyag nagy része kétségkívül szórványként, nem *in situ* megfigyeléssel került múzeumba, de a fennmaradó néhány eset *Bóna I.* könyvének<sup>29</sup> köszönhetően ma már könnyen áttekinthető s abból kiderül, hogy az öv többnyire csak csatból, ritkább esetben: csatból és egyetlen szívjégből állt vagy pedig hogy a lelethez tartozó szívjég a lábbeli ill. a lószerszám része volt.

IV. egy-egy szórványtól eltekintve nincsenek veretes, kisszijas övek sem a 6-7. sz-i Kazár kaganátus – régészeti különben jól kutatott – területén. E hiánnyal éles ellentétben áll az, hogy ugyanebben az időben a Kaukázus- és a Kubán-vidéken – tehát biztosan nem kazár, de még csak nem is a Kaganátushoz tartozó népek sírjaiban – láttak viszont napvilágot ilyen övek,<sup>30</sup>

V. a szóban forgó övtípus legkorábbi elterjedése az avaroknál is csak a 6-7. sz. fordulójára tehető, semmi jel nem mutat arra, hogy a honfoglaló avaroknak ilyen öveik lettek volna.<sup>31</sup>

Ami az ázsiai *öv-ábrázolásokat* illeti, a Taq-i Bostan előtti időből egyetlen biztos adat sem áll a rendelkezésünkre (ld. alább), s azután is még évszázadok teltek el addig az időszakig, amikor a kisszijas öv már nem ment ritkaság számba Közép- és Belső-Ázsia bizonyos vidékein. A negatív példák hosszú felsorolásába – azaz hogy mely ábrázolásokon *nem látható* veretes, kisszijas öv – értelmetlen lenne belekezdeni. Egyetlen, igen feltűnő esetet tartok érdemesnek itt mégis megemlíteni, mert ennél a hiány talán valóban szimptomatikusnak tekinthető. A kora középkori közép-ázsiai fémművéség egyik legismertebb darabjáról, az Ermitázsban őrzött, vadászó nomád „fejedelmet” ábrázoló, ismeretlen lelőhelyű, mindenki által steppei készítménynek tekintett ezüst tárlól van szó. Kora minden mértékadó nézet szerint a 6. sz. utánra, azaz az avaroknak Ázsiából történt elvonulását követő időre tehető. Stílusa egyedi, a szászánida tálak ábrázolásaitól élesen eltér. A vadászó férfi övén gondosan kidolgozott, kerek poncokkal díszített, négyzetalakú veretek láthatók. Az övről csüng le a kard, az íjtegez (és valószínűleg: a tegez) – de kisszív még ezen a viszonylag késői készülésű (8. sz.) öv-ábrázoláson sem látható.<sup>32</sup>

A szóvátett kontraszt még élesebbé válik, ha figyelembe vesszük, hogy miközben a kisszija korai és közepevari kori övek (egyik) fő jellegzetessége, látványos szerkezeti (?) és/vagy díszítő eleme, addig ilyenek Közép- és Belső-Ázsiában megbízhatóan a 8. század *előttre* keltezve nemcsak a steppei régészeti leletekben, de a közép-ázsiai birodalmakból, városi kultúrákból származó különféle kora középkori ábrázolásokon (ezüst tálak, festmények, szobrok, osszuáriumok stb.)

sem fordulnak elő.<sup>33</sup> A régészeti leletek hiánya még épenséggel ráfogható a kutatás hiányosságára (pedig ezt ma már nem lehet mondani), ám ha ugyanezt tapasztaljuk egy másik forráscsoport, az ábrázolások esetében is, akkor mindezt már nem szabad a véletlen művének tekinteni. Vegyük azért – előbb a tárgyakat ill. ábrázolásokat – szemügyre, hogy mégis mennyi esélye lehet a veretes, kisszijas öv szászánida származtatásának?

## b) Irán

### 1. Régészeti leletek

Az ény-iráni és az é-szíriai övveretek alapján e lehetőséggel elvileg mindenképpen számolni kell. E leletek kora azonban csak hozzávetőlegesen állapítható meg (6-7. sz.), márpedig az eredetkérdésben való döntő állásfoglaláshoz éppen arra lenne szükségünk, hogy a számításba kerülő százado(ko)n belül fél- vagy harmadszázadnyi pontossággal tudjuk őket keltezni. Mint-hogy a kutatás ettől jelenleg nagyon távol áll, ezért megítélésem szerint a szóban forgó övgarnitúrák a veretes, kisszijas övek eredetének vizsgálatában a prioritás (Közép-Ázsia és/vagy Irán egyfelől – Európa azaz Bizánc másfelől) kérdésében egyelőre semmiképpen sem használhatók fel. Ámde ha ezek kora nem is állapítható meg a kívánt pontossággal, van viszont néhány technikai és ornamentikai részletük, mely a kérdés vizsgálatához mindenképpen fontos tájékoztató pontot kínál.

Először is figyelemre méltó, hogy a Dailaman-i övveretek felerősítési módja, a jellegzetes szalag- és pántfűl egyáltalán nincsen meg az Ázsiában és az 5-6. sz-i ázsiai steppén napvilágot látott leleteken. Ezzel szemben a legkevésbé sem szorul igazolásra, hogy a szalag- és pántfűl használata az övcsatokon és -veretekben milyen mértékben általános a későrómai időkben, majd az 5-7. sz-i bizánci kultúrában és Itáliában, valamint a merovingoknál. Elvileg természetesen számolni lehetne azzal a lehetőséggel, hogy a 6-7. sz-i avarokori préselt öv- és lószerszámveretek ácskapocs alakú függeszűfűlei a bizánciaknak előzményei – s nem utánzatai! – lennének, csak-hogy az egykorú kelet-európai steppén a pánt- és szalagfülek nemcsak ritkák, de mindig olyan együttesekben lelhetők fel, melyek Bizánccal, de legalább is a pontuszi városok műhelyeivel állnak kapcsolatban (Mala Perešcepino, Martynovka).

Ezen kívül van az iráni (típusú) övveretek között néhány olyan formai ill. díszítő elem, mely egyáltalán nem mutatkozik keleti jellegzetességnek. A szóbanjehető évszázadokban ui. sem Iránban, sem pedig a steppén egyáltalán nem találkozunk az alsó végükön fordított tulipán- vagy szivalakú szíjvégekhez még akár csak megközelítőleg is hasonló alakúakkal, ugyanakkor ezek mind a forma, mind a felhasználásmód tekintetében megegyeznek a későrómai kori övek egyik szíjvégtípusával<sup>34</sup>. Hasonló a helyzet a korábban általam szászánida jellegzetességnek gondolt „szárnyacska-val” is, ez ui. megtalálható a bizánci ill. bizánci típusú pajzsalakú övdíszítmények alsó, hegyes végén is.<sup>35</sup> Márpedig ha így áll a dolog, azaz hogy az ény-iráni és

é-szíriai övgarnitúrák nem mutatnak kapcsolatot közép-ázsiai leletekkel, egy-egy elemük viszont megtalálható Európában, akkor meg kell néznünk: a 6-7. sz-i öv-ábrázolások közép- és belső-ázsiai hiánya esetében mutatkozó két kivétel milyen mértékben tekinthető relevánsnak a veretes, kisszijas öv eredete és elterjedése vizsgálatában?

### II. Ábrázolások

Mint említettem, az ábrázolásokat figyelve csak egy-két olyan kivétellel találkozunk, melyeken ilyen öv látható. (Az alább következőket tekintve itt könnyen tehető ellenvetés, hogy ez az alacsony szám a gyenge kutatási helyzet számlájára lenne írandó. Megkísérlem azonban majd bemutatni, hogy a szóban forgó esetben nem erről lehet szó.) Az első két emlék világhíres, közzismert: az egyik a Taq-i Bostan-i relief, a másik a „Khusro óráját” ábrázoló ezüst tál, a harmadik pedig egy szobortöredék, mely csak a szászánida művészet specialistái között ismert. Az ábrázolások ezen szerény számával szemben kétségtelen viszont az is, hogy az utóbbi időkben a szászánida Irán egy bizonyos régiójából ismertté váltak a témánkhoz tartozó régészeti leletek is<sup>36</sup>. Mármost ezek alapján megvizsgálandó, hogy ezen ábrázolások jelezhetik-e a veretes, kisszijas öv 6-7. sz-i iráni használatát? Nyilvánvaló ui., hogy az ábrázolások kis darabszáma nem szabad, hogy a kérdés megítélésében befolyásoljon bennünket.

#### 1) A Taq-i Bostan-i relief

Ez késő szászánida művészet talán legkiemelkedőbb remeke, több mint egy évszázada ismert a világ előtt.<sup>37</sup> Eddig mindössze két esetben tettek kísérletet arra, hogy a steppéi régészet számára értékeljék.<sup>38</sup> Értelmetlen és ma már megállapíthatatlan az, hogy a magyar és az annak nyomában járó közép-európai régészeti kutatás a kora középkori övek vizsgálatakor egyáltalán miért hagyta figyelmen kívül a Taq-i Bostan-i dombormű számukra is roppant gazdag adattárát?<sup>39</sup> Ha viszont valaki – márpedig többen megpróbálkoztak ezzel! – a relief egyes részleteiben megfigyelhető ronkon elemekre támaszkodva, s az *ex Oriente lux* szellemétől vezettetve<sup>40</sup> kívánja a veretes, kisszijas öv szászánida, vagy közép-ázsiai eredetét igazolni, akkor annak két körülményt fokozott mértékben kell(ett volna) figyelembe vennie:

#### a) Az emlékmű kora

Ezzel kapcsolatban a kutatás – egy újabb elmélet-től eltekintve<sup>41</sup> – hosszú ideje azon a nézeten van, hogy a reliefek II. Khusro (590-627) alatt készültek;<sup>42</sup> e sorok írója valószínűnek tartja, hogy a nagy király hosszú uralkodási idejének első feléből származhatik.<sup>43</sup> A kronológia körül folyó vita (II. Khusro vagy III. Ardasir) kimenetelétől függetlenül tény, hogy a Taq-i Bostan-i emlékmű ábrázolásait kronológiai szempontból nézve mindenképpen a koraavarkor kronológiailag legbiztosabb keleti párhuzamai között kell számon tartani, de az is az, hogy Taq-i Bostan az európai veretes, kisszijas övleletek korábbi volta miatt a veretes, kisszijas öv keleti eredeztetése szempontjából irrelevánsnak minősül – az emlékmű készülésekor az avaroknál már nagy számban használtak ilyen öveket.

b) Az emlékmű kulturális gyökerei

E relief a hasonló szászánida emlékektől nemcsak a földrajzi helyzetével tér el, hanem a szászánida művészetben sok más tekintetben is egyedinek számít. Ez pedig annak a következménye, aminek az Irán művészetével, régészetével foglalkozó nagy kézikönyvek, összefoglalások szerzői egyáltalán nem szenteltek figyelmet, s amelyről még kevésbé tudtak az említett munkákra támaszkodó régészek. Csak néhány, e részlet(?)kérdéssel újabban foglalkozó specialista előtt ismeretes ui., hogy a Taq-i Bostan-i relief mind a tematikája, mind a kompozíciója, mind pedig egyes díszítőelemek alkalmazása tekintetében jelentős bizánci befolyásról – ha nem éppen bizánci származású mester kezemunkájáról! – árulkodik,<sup>44</sup> a Victoria ábrázolása, a peplos viselete egyértelműen görög-római és nem arscacida-párthus hagyományok átvételéről tanúskodik.<sup>45</sup> Ennek megítélésében nem érdektelen még egy kései, 12. sz-i iszlám forrást is figyelembe vennünk, mely egy, az eddigi kutatásban kevésbé figyelembe vett adatot közvetít. Eszerint a Taq-i Bostan-i emlékhelyet egy Qattus nevű férfi készítette volna, aki „nyugati”, talán bizánci eredetű volt – e hagyomány megítélésével kapcsolatban mindenesetre figyelembe kell venni, hogy maga a személynév nem iráni jellegű!<sup>46</sup>

A kora középkori steppei régészetben kiemelt figyelemnek örvendő későszászánida művészetnek és azon belül is az iráni fémművességet ért bizánci hatások elemzése<sup>47</sup> nem e cikknek, még csak nem is e sorok szerzőjének feladata elemezni. Példaként és a tanulság kedvéért azonban mégis érdemes itt megemlíteni, hogy még a mindenütt iráni jellegzetességként tárgyalt ún. Anahita-jelenetes korszok is – annak ellenére, hogy éppenséggel a királyi udvarban való készülésük valószínűsíthető – későrómai, bizánci gyökerekre vezethetők vissza.<sup>48</sup> Az említett korszokon látható nőábrázolásokéval rokon az a női fej, mely a British Museum szászánida övgarnitúrájának néhány veretén látható,<sup>49</sup> s ezt azért tartom érdemesnek megemlíteni, mert jómagam – N. Garsoïan-t követve<sup>50</sup> – az Irán és Bizánc határvidékei közötti egyező vonásokra hívtam föl a figyelmet. (Ez a megközelítésmód azóta újabb szempontokkal bővült.<sup>51</sup>) Úgyhogy az ma már nyilvánvaló, hogy föltétlenül hibát követ el az, aki Taq-i Bostan-t leegyszerűsítve, elhamarkodottan és minden részletében *par excellence* szászánida emlékeknek tartja!

A kora középkori Kelet, a Kalifátustól Kínáig terjedő régiók művészete tehát jóval bonyolultabb stúdium annál, mintsem hogy egy-egy emlék kulturális besorolásánál egyedül annak földrajzi-politikai elhelyezkedése alapján és kizárólagos érvénnyel lehetne dönteni. Kitűnően szemléltetik ezt a Lop-nor sivatagtól délre feltárt Miran-i falfestmények, melyek a későhellenisztikus művészet jegyeit viselik magukon,<sup>52</sup> vagy a damaszkuszi mecset mozaikjai,<sup>53</sup> melyeket a 8. sz-i bizánci művészet alkotásai között szokás tárgyalni – a példákat Róma továbbbéléséről, Bizánc és a Mediterraneum kisu-gárzásáról az arab művészetben hosszan lehetne sorolni. Az egyes leletek és ugyanazok típusának eredete nem okvetlenül azonos!

2) A Klimova-i és a Mazandaran-i tál

A késő- vagy poszt-szászánida Irán emlékei sorában másik kisszíj-ábrázolásként legföljebb két ezüst tálon látható jöhet számításba. Az egyik a híres Klimova-i tál,<sup>54</sup> mely egyesek szerint „Khusro óráját”, más szerint beiktatási jelenetet ábrázol.<sup>55</sup> Lehet vitatkozni azon, hogy az ott látható álló király kétségbevonhatatlanul (kerek, sőt: köberakásos [?]) veretekkel díszített, középen csattal záródó övéről lecsüngő 3 db, egymással párhuzamos, *hullámvonalas* vonalka valóban kisszíjat jelez-e (1. kép 2). Esetünkben az a döntő mozzanat, hogy ez az analógia a tárgy készülésének kora (7. sz. 2. fele – 8. sz. eleje<sup>56</sup>) miatt a most vizsgált övtípus európai elterjedésének megvilágítása, azaz a jelen cikk célkitűzése szempontjából – Taq-i Bostan-hoz hasonló módon – az európaiakéhoz viszonyítva kései időpont miatt egyszerűen érdektelennek minősül. (Elmélyült elemzés alapján valójában az is kétséges, hogy szászánida ötvöstermeknek tekinthető-e; egy feltevés szerint valószínűbb, hogy „Írántól valahol keletre” készült.<sup>57</sup>)

Ugyanez a kronológiai akadály áll fenn a másik, nem kevésbé híres Mazandaran-i tál esetében is, melyen a törökülésben ülő uralkodó övéről vitathatatlanul 2-2 db, egy hosszabb és egy rövidebb kisszíj csüng le (1. kép 1). E kisszíjak feltehetőleg négyyszögletes veretekkel díszítettek és – a közéjükben levő pont alapján – berakással díszítettek. A szóban forgó tál kora azonban a veretes, kisszíjas övek bizánci és európai elterjedése szempontjából irreleváns: a kutatás egyöntetően a 7. sz. végére – 8. sz. elejére keltezi.<sup>58</sup> (Más kérdés, hogy e két tál a veretes öv ázsiai elterjedését kutatók számára fontos időrendi támpontot kínál.)

3) A Nizamabad-i lovas torzó

Nizamabad-ból ismeretes egy lovas torzó, melyen kisszíjas öv ábrázolása figyelhető meg (1. kép 3, 3a). Maga a szobortöredék elkallódott, csak egy E. Herzfeld-től származó fénykép és rajz áll a kutatás rendelkezésére; ezek alapján készült az öv-részletről elemző rajz.<sup>59</sup>

Az öv és a nagyszíj díszítése azt utánozza, mintha az kétsoros félgömbökkel vagy gyöngyökkel lenne kirakva; a csat és a nagyszíjvég, valamint egy – középen köberakást utánzó – négyzetalakú veret egyértelműen felismerhető. Nyilvánvaló az is, hogy a csattól távolabbra jobbra valamilyen kisszíjakat ábrázolt a szobrász, ezek egyike pikkely-szerűen egymáshoz kapcsolódó veretekkel díszített (pontosabban: a díszítés azt utánozza); a másik kisszíjnak feltételezhető díszítőelem azonban nemcsak hosszabb, de díszítetlen is csat közelében, annak jobb oldalán látható díszítőelemről nem tudom eldönteni, hogy mit kívántak vele ábrázolni. Egymás mellé tett két kisszíjnál, de még a nagyszíjnál is szélesebb volta kétséget ébreszt aziránt, hogy szokványos mellékszíjjal lenne dolgunk. Ugyanakkor azonban a körbefutó körökkel kirakott, keretezett széle a nagyszíjvégére emlékeztet, s ezen körök nagysága a derekat körbefogó rész díszítményeivel egyezik meg. A forma és a kis méret alapján nem lenne reális tarsolyra gondolni; mindenképpen meghatározásra vár,

hogyan az őv ezen részlete mit ábrázolhatott.

A szóban forgó torzó a közzétevő J. Kröger szerint valamilyen különösen magas rangú lovast ábrázolhatott. Feltételezése szerint a szobor Taq-i Bustan-nal egykorú vagy annál későbbi. A jelen munka szempontjából annak van nagy jelentősége, hogy nincsen olyan jel, amelyik arra mutatna, hogy a Nizamabad-i szobor a Taq-i Bustan készülését megelőző időkből származnék.

### c) Kína

Annak lehetőségét, hogy a kisszijas őv kínai eredetű lenne, eddig csak egyetlen kutató vetette föl s nem is reagált rá senki sem, ami szerintem nem véletlen. Ezen ötlet teljes irrealitása csak akkor derül ki, ha a gondolatmenet valamennyi lépését annak valamennyi részletével együtt végigtekintjük;<sup>60</sup> a követett módszer kutatástörténeti szempontból is roppant tanulságos.

N. Mavrodinov releváns régészeti leletek akkoriban még teljes hiánya mellett és a Taq-i Bustan-nal foglalkozó irodalomban való jártasság hiányában is helyesen állapította meg, hogy a kisszijas őv ismeretlen volt Iránban a 7. sz. (Taq-i Bustan készülése) előtt, ami egy igen szerencsés megfigyelésnek tekinthető. Abból a – ma már közismert és elfogadott – tényből indult ki, hogy a turfáni medencében élt 8-9. sz-i ujgurok ábrázolásain ilyen övek is láthatók. Ez viszont az a pont, melytől kezdve az érvelése már teljesen elfogadhatatlanná vált.

Ma már aligha lehetne egyetérteni az alábbi következtetésével: „Így hát Keletről jött ez a divat Ázsiába”,<sup>61</sup> s még kevésbé azzal – az érvelésben itt egy súlyos kronológiai és módszertani bakugrást elkövetve –, hogy azt a törkök hozták volna el Iránba a 6. sz.-ban.<sup>62</sup> A kombinációkkal azonban még itt sem állt meg, hanem továbbment: szerinte ugyanebben az időben tűntek el a heftalita hunok Baktriából és Irán szomszédságából, akik az Altájból származtak. Tehát – következtetett N. Mavrodinov – a kisszijas őv eredetét az Altájban és Kínában kell keresni. Ez utóbbi mondata hemzseg a hibáktól: a „heftalita hun” történetileg pontatlan megnevezés, N. Mavrodinov nyilvánvalóan azért használta, hogy a hunokra történt utalással az Európában elterjedt kisszijas őv hun eredetével kapcsolatos elképzelését előrevetíthesse; tudnivaló ui., hogy a „hun” ethnoníma – a modern orientalisztika kialakulásáig – sokak számára a „bolgár” szinonímája ill. gyűjtőneve volt. Az pedig köztudott, hogy a heftaliták a mai Észak-Afganisztán területén éltek, uralmuknak 557-ben a törkök vetettek véget. Semmilyen adat sem szól amellett, hogy e nép az Altájból származnék. Ami pedig a dolog régészeti oldalát illeti: az észak-afganisztáni kora középkori ábrázolásokon sem láthatók kisszijas övek (Bamiyan, Dilberdzin), ez a viseleti darab ott de délebbre is csak a ghaznavida korban (10. sz.) jelenik meg (Lashkari bazar, Nishapur<sup>63</sup>).

Ezután N. Mavrodinov egy Han-kori jade övgarnitúrát mutatott be, melyben többek között 2 db egyforma méretű és díszítésű szíjvég van. E szíjvégek felső végének kettős kifialakú kiképzését a kunágotai,

tótipusztai, győri, gátéri, igari avar, a Baksan-Čegem-völgyi, kamuntai (Észak-Kaukázus) és a martinovkai (Dnepr-vidék) övveretek alakjához hasonlította. A felsorolt európai leleteket azonban a legjobb esetben is 4 évszázad és 7000 km távolság választja el a most említett kínaitól. Az európai steppei régészetben csak kicsit is jártas kutató tisztában van azzal, hogy micsoda különbség van pl. a kunágotai és a tótipusztai övgarnitúra között, s hogy a martinovkai és kamuntai leletek egymással és az említett avarokkal miben egyeznek és miben térnek el. Mindez már az 1940-es évek elején is érzékelhető volt. Azt pedig N. Mavrodinovnak nem kellett – talán még nem is lehetett – tudnia, hogy a két szíjvég a Kínában jellegzetes, derékon megkötött őv két végét kellett, hogy díszítse,<sup>64</sup> s mint ilyenek, természetesen egyáltalán nem alkalmasak a kisszijas őv kínai eredetének igazolására.

N. Mavrodinov „ázsiai körútja” ezzel nem ért véget. Kína után újból a steppén, méghozzá az altáji Kudyrgye leletei között keresi a *missing link*-et, teljesen alaptalanul kijelentve, hogy e temető övveretei a többi leletnél régebbiek, a szarmata korra tehető, majd pedig – ismét egy nagy ugrással – a sadoveci és Kiskörös-városalatti temető 9. sírjának 7. sz-i, martinovkai típusú garnitúrára hivatkozik, végül – közelebbi megjelölés nélkül – a kercsi leletek között fedezi föl az „a türk hozzájárulást a szarmata művészetben”.<sup>65</sup> (Ez utóbbi gondolat bizzarr voltát fölösleges is boncolgatnunk.) Ezután jön a következtetése: a kisszijas őv az Altájból és (!) Kínából ered, míg a L. A. Maculevic és Fettich N. által elsőként körvonalazott álcsatok köre szerinte nem Bizánctól, hanem az Altajtól D-re eső területről, a török népek őshazájából származnék. N. Mavrodinov most bemutatott elmélete véleményem szerint ma már egyáltalán nem igényel cáfolatot s mindnyájunk előtt nyilvánvaló: az általa felsorolt adatok egyike sem teszi lehetővé, hogy a veretes, kisszijas övet Közép- és/vagy Belső-Ázsiából származtathassuk. Megnyugtatásul azonban vessünk még egy rövid pillantást Kínára!

N. Mavrodinov a kutatás akkori állapotában még nem tudhatta, hogy milyen típusú veretes övek voltak használatban Kínában az I. évezredben, ámbar B. Laufer híres monográfiáját (1912) már akkor is használhatta volna. E műben külön fejezet szól, mégpedig illusztrációkkal és forrásrészletekkel bőséggel kísérvé éppen az ő érvéről, a T’ang-kori veretes jade övekről.<sup>66</sup> Már pusztán e könyv adatai alapján is nyilvánvaló: az évezred első kétharmadában Kínában *nem* használtak kisszijas öveket.

Egy azóta megjelent hatalmas monográfiának köszönhetően ma már ábrázolások tömegén keresztül lehet nyomon követni a kínai viselet történetét a legkorábbi időktől egészen a 20. sz. elejéig.<sup>67</sup> Ebből kiderül, hogy a szóban forgó elem a kínai öveken csak a Sung-korban (960-1270) terjedt el,<sup>68</sup> addig Kínában kizárólag kisszij nélküli öveket használtak (2. kép 1-2).<sup>69</sup> Kétségtelen: a veretes öveket jól ismerték a Mennyei Birodalomban a Han-korszak (Kr.e. 206 – Kr.u. 220) végétől kezdve,<sup>70</sup> csak hogy ezek sem a típusukban, sem a veretek formájában nem tekinthetők a veretes, kisszijas

öv előzményének. Sokkal inkább lehetne azonban ezeket a kínai övgarnitúrákat a csüngős alsó tagjuk alapján a későavar veretekkel kapcsolatba hozni,<sup>71</sup> ha éppenséggel nem lenne köztük a több száz évnyi és több ezer kilométernyi távolság és ha a későavar kultúra nem helyi, Kárpát-medencei előzményekből eredne. A veretes, kisszijas öv kínai eredetének lehetőségét pozitív módon és tipokronológiai alapon is bizvást kizárhatjuk:

- a) jól ismerjük a T'ang kori garnitúrákat, s ezek között egyetlen kisszijas sem akad,
- b) valamennyi kínai veret négyzetalakú, az európaiaknál nagyobb méretű és többnyire díszítetlen,
- c) a legkorábbi kisszíjjal ellátott kínai garnitúrák a T'ang kor elejéről valók, azaz az európaiaknál jóval későbbiek.<sup>72</sup>

Megállapíthatjuk: Kínával tehát, mint a szóban forgó öv-típus forrásával még csak lehetőség formájában sem lehet számolni.

\* \* \*

*Összefoglalva:* figyelembe kell vennünk, hogy részben a leletek és az ábrázolások viszonylag nagy száma, részben pedig a kutatói nemzedékek által, sokféle szempont figyelembe vételével kialakított kronológiai rendszer alapján ma már nyilvánvaló: nem várható, hogy mind a leletek újrakelvezését, mind pedig olyan új leletek jövődő előkerülését illetően okkal élhetne bennünk megalapozott várakozás valamilyen szenzációs fordulatot illetően (új lelet vagy ábrázolás előkerülése). E helyzetben tehát megengedhetőnek tartom a kijelentést: *a veretes öv steppei, ázsiai eredetéről szóló közfelfogást a jelenleg rendelkezésre álló adatok egyáltalán nem támasztják alá.*

Az iménti megállapítás elsősorban régészeti és kultúrtörténeti jellegű, de fennáll e kérdéskörrel kapcsolatban egy másik, mégpedig eszmetörténeti jellegű következtetés lehetősége is, ami mellett – úgy érzem – nem mehetünk el szó nélkül. A steppei népek régészeti kutatásában érzékelhető ui. egy erősen burkolt, a kutatói iskolák révén ma már talán csak tudatalatti törekvés, mely – a problémát az „*Orient oder Rom*” (A. Riegl – J. Strzygowski) sémára leegyszerűsítve – a tárgytipusok, ornamentika eredetét kutatva lehetőség szerint a Keletet igyekszik „előnyben” részesíteni.<sup>73</sup> E szemlélet azonban egyáltalán nem a steppei régészet kizárólagos jellegzetessége, hiszen Ázsia elsődleges kultúrtörténeti szerepének elképzelése, az *ex Oriente lux* szemléletmód a bibliai történelemszemlélet alapján Herder és Leibniz óta van jelen az európai gondolkodásban.<sup>74</sup> Ez a kora középkori steppe régészeti kutatásában konkrétan úgy nyilvánul meg, hogy amennyiben valamilyen tárgytypus vagy jelenség steppei gyökereit vagy legalább is a steppei prioritást nem sikerül igazolni, akkor – Bizánccal szemben – még mindig inkább Irán jelentőségét kívánják kiemelni. Irán hatása Közép- és Belső-Ázsiában természetesen minden időben lépten-nyomon kimutatható, de ez a hatás – elsősorban az anyagi kultúra vonatkozásában – a steppe sávjában, s különösen annak a kelet-európai részében, még kevésbé pedig a Kárpát-medencében már számos föld-

rajzi, politikai és kulturális ok miatt a sokszor feltételezettnél csak jóval kevésbé mutatható ki.

E kitérő után, de főleg a veretes, kisszijas övet Ázsiához fűző szálak roppant vékony voltát és kis számát látva egyértelműen megmutatkozik, hogy e viseleti tárgy eredete megvilágításához feltétlenül hasznos lehet más régiókat és új adatokat is bevonni. Bizánc művészetében találni ilyeneket, s ezt a lehetőséget mindeddig egyáltalán nem vette figyelembe a kutatás.

### 3. 6. századi bizánci öv-ábrázolások

A fentiekben alkalmazott érvelésmód részben negatív előjelű, minthogy leletek és ábrázolások hiányára hivatkozik egy olyan területen, amelyik egyenletlenül, az európaihoz mérten feltétlenül gyengébben kutatott. Ha tehát ezt a következtetésem szigorú kritikával nézzük, az módszertani szempontból kétségkívül tartalmaz némi bizonytalan elemet. Márpedig ahhoz, hogy a veretes, kisszijas övek eredete kérdésében megnyugtató módon lehessen továbblépni, pozitív előjelű adatokra is szükség van. Mármost ilyen nagy számban kétségkívül nem lehet felsorakoztatni, de mégis igen jelentőségtelienek tartom, hogy a szóban forgó probléma megvilágításához áll a rendelkezésünkre néhány adat, melynek jelentősége semmiképpen sem tekinthető kicsinynek.

E cikk előző részében szó esett a szászánida Iránban talált övveretek fölerősítmódjának és ornamentikájának egy-egy olyan részletéről, mely azokat inkább Európához köti. További lépésként az alábbiakban néhány bizánci ábrázolásról és egy hitelesen feltárt övletről lesz szó. Ezen ábrázolások lelőhelye, földrajzi-kulturális környezete – az alább külön tárgyalandó konstantinápolyi császári palota mozaikjának egyik ábrázolásától eltekintve – az avar régészet szempontjából nézve teljesen szokatlan ugyan, ám mégis különösen értékesek a tárgyalt probléma kutatása számára, többek között mert kettőnek közülük még a pontos készülési dátuma is ismert. Legelőször erről a két adatról, mégpedig olyan mozaikokról lesz szó, melyeket az arab hódításig (638) Bizánc palesztinai tartományai területén tártak fel.<sup>75</sup>

#### 1. Kissufim

A szakemberek előtt mintegy két évtizede köztudott, hogy a Közel-Kelet nagyszámú és rendkívül sokféle bizánci mozaikja sorában mennyire gazdagok voltak azok, melyeket Palesztinában, s azon belül is a Negev sivatag nyugati felében tártak fel. A gázai területen a 4-6. században egy önálló mozaikkészítő iskola működéséről tudunk, ami az egész Közel-Keleten egy jellegzetes művészeti irányzatot képviselt.<sup>76</sup> A kérdésben nem járatosak számára szükséges itt hangsúlyozni: ezen mozaikok jelenetei és ábrázolásai – ideértve a bizánci kori zsinagógák padlóját díszítőket is – a legteljesebb mértékben magukon viselik az egykorú bizánci művészet valamennyi jegyét.<sup>77</sup> Technikájára és színvonalára, ornamentikájára és tematikájára nézve a most tárgyalandó Kissufim-i mozaik tökéletesen beillik a Palesztina területéről és általában: a Közel-Keletről

eddig ismertek sorába, a részleteket illetően a bizánci mozaikok kutatóinak lényegében csak a mozaikon látható „Syltous” asszony kiléte jelent problémát.<sup>78</sup> Van viszont egy olyan érdekessége, melyre még nem figyeltek föl és amely Kissufim-ot a kelet- és közép-európai steppei régészet számára messze kiemelkedő jelentőségűvé avatja: ez abban áll, hogy a szóban forgó övtípusnak itt találjuk meg a biztosan keltezett legkorábbi ábrázolását.

A Kissufim-i kibuc a Negev nyugati szélénél található (3. kép), ahol leletmentő ásatás során egy 6. sz-i bazilikát tártak fel. A lelőhely az I. Justinianus uralkodási idejében készült, világhírű Madaba-i (Jordánia) mozaikból kirakott térképen<sup>79</sup> feltüntetett Orda helységgel azonosítható.<sup>80</sup> A templom északi fala közelében megmaradt a mozaikpadló nagy része (4. kép). A mozaikszemek márványból valók, gondosan és igen kicsire vágottak (6 x 6 mm, az emberi arcok és testrészek esetében 5 x 5 mm, ami négyzetdeciméterenként – az előbbi átlag 140 db-jával szemben – átlag 230 db mozaikszemet, azaz igen finom és gondos munkát jelent). Az egyes mozaikszemek fekete, fehér, zöld, vörös, sárga, többféle árnyalatú szürke, barna és narancsszínűek. A padló megmaradt részén széles, mértani elemekből álló keretben 12 állatjelenet látható, többek között dárds lovas tigrissel, gyalogos férfi pedig medvével harcol, egy vadászkutya özet és nyulat üldöz. (A lovas fölött görög felirat: „Alexander műve”.) Két kép állatküzdelmet mutat be: oroszlán bikára, griff hatyúra támad. Más képek békésebbek: nőtény oroszlán a kölykével, állatot (kecskét?) fejő ember, elefánt és zsiráf, zebra és legelésző borjak látható rajtuk. E képek mérete: 130 x 60 ill. 80 cm. E mozaiksorhoz csatlakozva, a templom közepe felé fordulva 3 mozaik-csoport maradt épen. Az egyikben két gazdagon öltözött nő mellképe látható, fölöttük görög felirat: „Syltous asszony”, más megfejtés szerint: „Sylto asszonya” és „Kalliora” (= ’jó’ vagy ’alkalmas óra’), a másikon egy fölmálházott tevét vezető férfi van, feje fölött felirat: „Orbikon” (személynév). A kor meghatározás szempontjából az egyik legfontosabb a sarokban lévő mozaik, hosszú görög felirata ui. annak készítéséről tudósít, dátumként a 638. évben Panemos hó 10. napját, azaz 578. július 4-t adva meg. A bazilika bejáratánál elhelyezett görög szövegben egy másik dátum – nyilvánvalóan az építés kezdetéé – 636. Loos 11. napja, azaz 576. augusztus 4. olvasható.<sup>81</sup> Említést érdemel még az a márványlapokkal fedett sír, melyet a templom közepében tártak fel, s melyben 5 csontváz volt. A sír fölötti mozaiktöredék tanúsága szerint Zonainos pap volt itt eltemetve; a szövegben még egy Maria nevű nő neve és a záró formula: „Amen” áll.

Az ábrázolások közül kettő érdekel bennünket közlebről, amelyeken a gyalogos férfi egy rátámadó medvével ill. a lándzsás lovas egy tigrissel harcol. E férfiak ui. veretekkel és jól kivehetően: kisszíjakkal ellátott övet viselnek, a kisszíjak végén pedig szíjvégek vannak. Túlzás nélkül állíthatjuk: ezen ábrázolások a veretes, kisszijas övek kutatása számára szenzációs jelentőségűek. A Kissufim-i mozaik ui. olyan időben és olyan helyen készült, ami a tárgyalt övtípus tanulmá-

nyozásában egy rendkívül korai időpontot és egy eddig teljesen szokatlan földrajzi-kulturális régiót jelent.

Az első jelenetben a férfi a felágaskodó medve ellen egy nagy méretű, félgömbalakú pajzzsal védekezik, miközben a jobbában tartott karddal csapásra készül (5. kép 1). A meglehetősen rövid, egyenes kard hüvelyét a jobb vállon átvett szíj tartja. Az öv egy térd alá nyúló, középen záruló tunikát fog össze, mely alatt a férfi nem hord nadrágot. A bokáján lábperec és/vagy veretes lábbeli látható.

Az öv veretekkel való díszített volta a mozaikszemek elrendezése és azok színének megválasztása révén egyértelműen megállapítható (5. kép 2): a fekete színű kövekkel jelzett övön 4 db, négyszögletes, fakó zöld színű kövekkel érzékeltetett veret és 4 db., egyforma hosszúságú, viselőjének combja közepéig érő kisszíj van. Valamennyi kisszíj végét kisszíjvég díszíti, a bal szélsőt jelző mozaikszemek színe megegyezik a veretekével, a többin barnás elszineződés látszik. Figyelemre méltó, hogy a barnás színű kisszíjvégek felső két mozaikszeme zöld – ezzel talán a veretek díszített voltát kívánta érzékeltetni a mozaikot rakó művész. Az övet középen záró csatot a többi díszével azonos színű mozaik jelzi, megjegyzendő azonban, hogy míg a veretek és a szíjvégek formája, valamint mérete egyértelműen, sőt, a régészeti ismereteink alapján: pontosan tükröződik, addig az öv zárószervezte nehezen vehető ki. Úgy vélem, ezzel a mozaik – máskülönben igen gyakorlott – készítője a csatkarika, -test s az áthúzott nagyszíjvég együttesét szándékozta jelezni. A veretek és a kisszíjak közötti nyilvánvaló összefüggést jelzi az a tény, hogy az utóbbiak az övnek a veretekkel kirakott részeiről indulnak.

A második jelenetben ugyanaz a férfi lovon ül, a jobb kezében tartott lándzsát szegezi a rátámadó tigrisre (6. kép 1).<sup>82</sup> A ló szájában S-alakú oldalpálcás zablá van, a szügyelő közepén kékeszöld tesserae-val jelzett lószerszámveret van. Figyelemre méltó, hogy a nyereghez nem tartozik kengyel. Az övből – a kompozíció következtében – keveset ábrázolt a művész, de ahhoz elegendőt, hogy egyértelmű legyen: ez az öv az előzővel azonos típusú. Az övet magát itt vörösesbarna tesserae jelzik, a veret és a szíjvég sötétbordó ill. szürke színű. Szerkezete, díszítése megegyezik a gyalogoséval: a kisszíj az övnek ahhoz a részéhez kapcsolódik, ahol a veret van.

Ezekre az öv-ábrázolásokra mindeztideig nemcsak a steppei régészet nem figyelte föl, hanem a Közel-Kelet tekintélyes mennyiségű, Justinianus-kori mozaikjával foglalkozó művészettörténeti kutatás sem szentelt figyelmet. A palesztinai bizánci mozaikok monográfusa pontosan meghatározta ugyan a Kissufim-i mozaik formai és ikonográfiai helyét – ez az I. Lavin által körülírt 4. sz. végi „inventory composition” továbbélése –, leírást adott az ábrázolt alakok viseletéről,<sup>83</sup> de egyáltalán nem emlékezett meg a bennünket itt érdeklő vadász vagy gladiátor övéről, nemhogy az utóbbinak az adott régióban és művészeti körben egyaránt teljesen szokatlan típusára fölfigyelve azzal még bővebben is foglalkozott volna. A közel-keleti bizánci mozaikok

monumentális összefoglalásában még ennél is ritkábban esik szó Kissufim-ról.<sup>84</sup> Mindennek fölelegetése a legkevésbé sem kíván szemrehányás lenni egy kívülálló részéről, aki sem nem bizantinológus, sem nem a Közel-Kelettel foglalkozó művészettörténész ill. régész – Kissufim értékelése egyértelműen az utóbbiak illetékességi körébe tartozik –, hanem inkább azt kívánja ezzel illusztrálni, hogy valójában egyetlen diszciplína sem nélkülözheti a többi közreműködését. Márpedig a Kissufim-i mozaik szóban forgó jelenete nemcsak a steppei és a közel-keleti régészet, de a bizánci kutatás egésze számára is szolgál némi tanulsággal!

A készülés helye, az ábrázolás környezete nem hogy bennünk egy pillanatnyi kétséget sem azíránt, hogy hiteles, bizánci eredetű ábrázolásokkal van dolgunk. Egyedül e tényből azonban természetesen még nem szükségszerűen következik az is, hogy az ábrázolt emberek és a viseletük is csakis bizánci kellett, hogy legyen. (Egyébként is: a „bizánci” jelző politikai és kulturális tartalmú lehet, ethnikai nem.) Az értékelés szempontjából nem érdektelen, ámde megfelelő kutatási előzmények híján egyelőre eldönthetetlen az a kérdés, hogy a Kissufim-i mozaikon vadászjeleneteket vagy cirkuszi játékok ábrázolását látjuk-e? Ennek tisztázására e sorok szerzőjének nincs is kellő felkészültsége; a Kissufim-mal foglalkozók között R. Cohen egyértelműen az előbbinek tartotta, I. Lavin viszont nem döntött a két lehetőség között. Mérlegelendő körülmény lehet – s ez szintén inkább az előbbi mellett szól –, hogy a medvével küzdő férfi hajviselete, ruházata (sőt: talán az arca is) megegyezik ugyanezen mozaiknak egy másik jelenetén láthatóival. Az utóbbin ugyanaz (?) a férfi lovon ülve, lándzsával egy oroszlánval küzd. Az említett dilemmának – hogy ti. vadászati vagy cirkuszi jelenetet látunk-e – a jelen cikk szempontjából az ad ui. bizonyos jelentőséget, hogy az utóbbi esetben elvileg fennállhat annak lehetősége, hogy éppen steppei eredetű embert ábrázolt volna az Ordában dolgozó művész. Köztudott ui., hogy a bizánci cirkuszi játékokon nagy számban szerepeltettek „barbárokat”<sup>85</sup> – tegyük azonban gyorsan hozzá: ebből még a legkevésbé sem következik automatikusan az is, hogy a „barbár” általában, s a Kissufim-i mozaikon konkrétan csakis steppei származású lett volna.

A medvével ill. tigrissel harcoló férfi ethnikai – de legalábbis: kulturális – hovatarozásának lehetőség szerinti tisztázása a derekát övező veretes, kisszijas öv mint viseleti darab általános eredete szempontjából van nagy jelentősége. Úgy vélem, hogy az övet viselő férfi anthropológiai jellege, ruházata és hajviselete, valamint kardjának típusa igen kevés esélyt hagy arra, hogy steppei származásúnak gondolhassuk őt – más-ként fogalmazva: semmi sem utal arra, hogy a művész egy, a török vagy mongol népek családjába tartozó embert örökített volna meg:

- a) a *ruháját* egyáltalán nem sematikusan ábrázolta a mozaikrakó művész; márpedig ez a – jól fölismérhető – tunika semmiképpen sem téveszthető össze a steppeiek kaftánjával,
- b) hasonlólt lehet mondani a férfi egyenesre vágott ha-

*jának* s annak *fésülésmódja*, a lovas *hegyes bajsza* és kis *kecskeszakállja*, de legfőképpen az arcának *europid* (esetleg mediterrán?) embertani vonásai – különösen a nagy, kerek szemek – kapcsán is,<sup>86</sup>

- c) más munkámban már hivatkoztam arra a körülményre, hogy a *veretekkel díszített lábbeli* elterjedt ugyan a 6-7. századi kelet-európai steppén és az avaroknál,<sup>87</sup> de ott ez a viselet nem volt hagyományos, hanem – természetesen – bizánci és/vagy perzsa eredetű lehetett,<sup>88</sup>
- d) egyértelműen az ábrázolás steppei eredete ellen szól a *kard viselete és típusa* is; részben mert a pusztai népek a korai középkorban sosem hordták kardjukat a vállon keresztbevetve, ezzel szemben pl. Apollonius Sidonius egyik levele (Epist. IV.20) szerint Sigismer frank herceg 469 körül Lyon-ba történt bevonulásakor a katonái a vállukon viselték a kardot s derekukat *bullatis rhenonibus* díszített öv fogta körül.<sup>89</sup> A kardok esetében ugyanez a viseletmód volt általános a rómaiaknál és a korai bizánci korban<sup>90</sup> is.

A viseletmódon kívül az aszimmetrikus, valószínűleg sasfejet ábrázoló Kissufim-i markolatgomb párhuzamait megint csak nem a steppén, még egyetlen esetben sem, hanem az ókori Rómában, a pártusoknál, a korai szászánidáknál és ugyancsak a korai Bizáncban találjuk meg.<sup>91</sup> 3-4. sz-i kardmarkolat-típus lenne egy biztosan 6. sz-i ábrázoláson?! Minthogy a szóban forgó kardmarkolat ilyen hosszú ideig tartó használata semmiképpen sem feltételezhető, e tény egy általános tanulsággal is szolgál.

A kutatásban közmondásszerűen emlegetik a bizánci művészet archaizáló jellegét; ennek vizsgálata a legkevésbé sem a jelen sorok írójának feladata. Ami a sasfejes kardmarkolatok általános kronológiáját és a Kissufim-i ábrázolást s mindezek összevetését illeti, egy figyelemre méltó esettel találjuk magunkat szemben. A Kissufim-i kardmarkolat régészeti és művészeti analógiái ui. kivétel nélkül a 6. sz. közepét jóval megelőző időből származnak – ebben a vonatkozásban tehát a Kissufim-i mozaikrakó mester archaizált. Vitathatatlanul aktualizált viszont a kisszijas öv ábrázolásánál; ennél a korának divatját – méghozzá úgy látszik: pontosan – adta vissza. A bizánci ábrázolások felhasználásakor tehát mindig, ugyanazon ábrázoláson belül is meg kell kísérelni megkülönböztetni az archaikusat a korabelitől!

Mindez összességében azt jelenti, hogy a legcsekélyebb alapunk sincs feltételezni: a mozaikon netán steppei eredetű férfit kívánt volna érzékeltetni a művész.

Ezután nem kis horderejű azon tény leszögezése, hogy a Kissufim-i mozaik készülési időpontjában még éppen csak 2 évtized telt el az avarok európai megjelenése, s 1 évtized a Kárpát-medencei honfoglalása óta. Meggyőződésem szerint joggal feltételezhető, hogy a nagy találmányok a világban gyorsan elterjedtek, csak hogy Kissufim, egy palestinai keresztény templom mozaik-ábrázolása esetében semmilyen történeti, kulturális vagy kereskedelmi alapja nem látszik annak, hogy

az ábrázolás esetében steppei, sőt: avar eredetre ill. hatásra lehetne gondolni. Ez pedig megfordítva, a veretes, kisszijas öv eredetkérdése szempontjából nézve perdöntő lehet: a szóban forgó ábrázolás ui. olyan helyen és időben került elő, ahol és amikor avar vagy steppei hatással – egy sor, bizonyíthatatlan hipotézis előzetes feltételezése nélkül – a legkevésbé sem lehet számolni.

A Kissufim-i öv-ábrázolás egyedi volta<sup>92</sup> két okból feltűnő. Elsősorban, általában: a bizánci művészetben oly mértékű az archaizáló tendencia, hogy – most kizárólag a tárgyak ábrázolásait tekintve: – az egyedi, a szokatlan elem fölbukkanása mindig külön figyelmet érdemel. Másodsorban, konkrétan: hasonló jeleneteket, ahol egy férfi valamilyen vadállattal küzd, más, egykorú bizánci ábrázolásokról is ismerünk (pajzsos, kardos férfi oroszlánal, az egyiknél – ez önmagában természetesen nem meglepő – a kardhüvely szintén a bal oldalán van<sup>93</sup>, egy másiknál a pajzsos, kardos férfi szintén medvével száll szembe<sup>94</sup>). Ezek sorából most azok érdekelhetnek bennünket a legjobban, melyeken pajzsos, kardos férfi medvével hadakozik. Ez utóbbi a 4-6. században általánosan elterjedt jelenet volt, melynek ábrázolása föllelhető a Közel-Keleten, Észak-Afrikában és Nyugat-Európában egyaránt.<sup>95</sup> Ami viszont magát az övet illeti: természetesen se szeri, se száma a korai bizánci mozaikokon köznapi vagy vadászjelenetekben bemutatott férfiakkal, akik között többen is vannak egyszerű övet viselők. Már a későrómai korban nem voltak ritkák a bizánci birodalomnak ill. a bizánci kultúrának kisugárzási területén a veretekkel díszített öv-leletek és ábrázolások,<sup>96</sup> de a szóban forgó típusú, kisszijas övvel ellátott övvel sem a római kori régészeti leletekben, sem pedig a római és bizánci ábrázolásokon – az alább tárgyalandó kivételektől eltekintve – nem találkozzunk. E kivételek közül a sorban most következők szintén 6. századiak, s ezek is a Közel-Keletről, valók.

### 2. Beth-Shean

Palestina Secunda tartomány fővárosa volt Scythopolis,<sup>97</sup> ma: Beth Shean (Izrael). Az ott feltárt bizánci kolostor egyik mozaikpadlóján a naptári évet az antikvitásban oly gyakori módon megszemélyesítve ábrázolták. A kör alakú alakzat közepében a Nap és a Hold, körülöttük pedig körcíkkelyekben a hónapokat megtestesítő emberi alakok láthatók. Ezek sorában a Mars alakjában megjelenő sisakos, pajzsos, vállán bő köpenyt viselő Március az, aki érdekel bennünket: az ő felővezett derekáról ui. kisszijas csüngnek le (13. kép).<sup>98</sup>

A rövid, katonai tunika okkersárga tesserae-vel jelzett, mandzsettái és alsó szegélye, valamint a kisszijas sötét hamuszürke szemekkel vannak kirakva. A sűrű színnel kétszínű bőr használatát kívánták jelezni; sötétszürke színű ui. a térdig érő, szalagokkal és kamászlival ellátott lábbelije is. Figyelemre méltó e kisszijas hossza is, mely megfelel a Kissufim-ban láthatónak s a steppei övek rekonstrukciói során általában feltételezettnek. Különös viszont – s ez egyben a későhellenisztikus katonaszobrokkal való, mindig csak sej-

tett kapcsolat megerősítése is –, hogy Mars/Márciusnak valószínűleg nincs öve, ill. annak helyén, egyenes vonalban haladva, de a ruha többi részével azonos, okkersárga színű tesserae-k sorakoznak és a derekán csat sem látható. Nem így több más hónap megszemélyesítőjénél: Február (?), Május, Szeptember, November, December övet visel; az utóbbi kettő igen széles s a végük masnyszerűen megkötve lóg alá, ám kisszija ezek egyikének sincsen. E kisszijas művészi kidolgozása a részletesség tekintetében nem közelíti meg a Kissufim-iét; ezen kívül eltérést jelent a Beth Shean-iaknak a Kissufim-ban láthatóknál jóval nagyobb száma és az a tény, hogy ezek végén sincsen veret. Maga az ábrázolás egyértelműen bizánci és nem római jellegű,<sup>99</sup> s e körülmény a kisszijas használata szempontjából rendkívül fontos. A szóban forgó Kissufim-i és Beth Shean-i öv-ábrázolás rokonságát megerősíti az a körülmény, hogy nemcsak földrajzilag esnek ugyanabba a régióba, sőt, közigazgatási egységbe, de a készülésük kora is egyazon évtizedbe esik: az utóbbit 567-569 körül rakta le a művész.<sup>100</sup>

### 3. Umm al-Rasas

Bizánc Arabia nevű tartományában, a mai Jordánia területén szintén föltártak egy olyan mozaikot, melyen a bennünket érdeklő övtípus ábrázolása fordul elő.<sup>101</sup> Umm al-Rasas-nál egy megerősített tábort tártak fel, ezek a Holt-tengertől keletre kb. 50 km-re találhatóak (3. kép 1). A romokat a római és arab forrásokban szereplő „kastrom Mefaa”-val azonosítják. A táborban a Notitia Dignitatum szerint „equites promoti indigenae” tartózkodtak, akik a dux Arabiae parancsnoksága alatt álltak. 4 templomot tártak itt fel, bennünket most a „Folyók temploma” érdekel (ezt a nevet a mozaikpadlón látható folyam-allegóriák nyomán kapta). A mozaik díszítése geometrikus és természeti elemekből áll. Az akantuslevelekkel körbefogott ábrázolások között egy medvepecért látni, aki veretekkel és kisszijasokkal díszített övet visel (6. kép 2a-b).

Az általam ismert leírások nem nyújtanak tájékoztatást a mozaikszemek nagyságáról. M. Piccirillo azt írta, hogy ezt a mozaikot ugyanazok a mesterek rakták le, mint a Sergius püspök templomában levőt, mely 587/588-ból származik. A „Folyók templomának” mozaikjai technikai kivitelüket tekintve nem hasonlíthatók a gázai iskola termékeihez; ezek a tesserae durvábbak, az emberi ábrázolások egyszerűbbek, az arc és az öltözék kevésbé kidolgozott. Fontos a számunkra, hogy ez a mozaik is pontosan keltezhető: a töredékesen megmaradt felirata szerint 579-ből vagy 594-ből származik. (Mindkét dátum beleesik Sergius működési idejébe.)

A medvepecér hosszú haját és szokatlanul hosszú szakállt hord. A mozaik a test alsó része táján tönkrement, az öv körüli rész veret éppén jól látható. Az övet 4 db négyszögletes eszter díszíti, mindegyikről egy-egy dísz csüng le. Magát az övet okkersárga, a vereteket fehér mozaikszemekkel jelezték, az utóbbiakat keskeny, fekete szemek keretelik. A kisszijasokat ugyanolyan okkersárga szemekkel rakták ki, mint magát az övet. (Kivételel: a jobb oldali legszélső kisszijas, mely szépiabar-

na mozaikszemekből áll.) A kisszíjak végén nem a szokásos szíjvég van, hanem egy kerek tárgy, melyet fekete és fehér tesserae jelez. Az utóbbiak elrendezésében sem rend, sem hasonlóság nem figyelhető meg, ami valószínűleg azt jelenti, hogy az ábrázolni kívánt tárgynak nem volt merev szerkezete. Alakja alapján lehetségesnek tartom, hogy ez a tárgy azokkal a pomponokkal áll rokonságban, melyeket a Bawit-i és Stabio-i öv-ábrázolásoknál figyelhetünk meg (ld. alább).

Mint látjuk, az eddigi vizsgálódásaink során a Justinianus-kori birodalomnak egy olyan régiójába jutottunk el, mely nem szomszédos a Kárpát-medencével és a kelet-európai steppével, hanem éppenséggel attól nagyon távol esik. „Hatásról”, „átvételtől” ahogyan ezt máskülönben könnyedén szokás leírni, ezekben az esetekben aligha beszélhetünk. Két olyan adatra bukkantunk, mely a közép- és kelet-európai, valamint a steppei régészet számára releváns értékű. Érdemes tehát folytatni a kutatást a bizánci világban, egy földrajzilag és kulturálisan még távolabb eső lelőhelyen, az afrikai kontinensen. Az ott előkerült ábrázolások bennünket érdeklő részletei szintén elkerülték a bizánci és kopt művészettörténet kutatói többségének figyelmét.

#### 4. Bawit

A Nílus középső folyásánál, annak nyugati partján, Lycopolis (Assiut) közelében található Bawit, a kopt művészet egyik híres centruma (7. kép 1). Az Apollokolostorban feltárt épületek<sup>102</sup> falfestményekkel gazdagon díszítettek. Az épületekkel kapcsolatban az 5-7, 6-8. sz., 7. sz. közepe utáni kormeghatározások, a festmények esetében elvileg a 4-7. sz. merültek fel.<sup>103</sup> Ez utóbbi azonban több szempont alapján pontosítható, s egyértelműen a 6. sz., esetleg annak vége, de mindenképpen a 7. sz-i arab invázió előtti idő jöhet számításba.<sup>104</sup> Ha csak a feliratát vesszük figyelembe, akkor az egyik termet (XVII. sz.) mindenképpen 735 elé kell keltezni, annak kora azonban valójában – megalapozott és nem vitatott művészettörténeti érvek alapján – a 6. sz. végére, esetleg a 7. sz-ra tehető.<sup>105</sup> E kolostorokat a 12-13. sz-ban hagyták el végleg a koptok.<sup>106</sup> Bawit-ban két helyen találkozunk kisszíjas öv-ábrázolással.

#### XVIII. sz. terem

A jelen téma szempontjából a déli falon látható ábrázolás érdekel bennünket. Itt egy geometrikus minták közepében álló nyolcszögben egy szőke hajú (!) alak látható, aki a kezében pálcát tart (8. kép 1).<sup>107</sup> A közzétevő szerint az ábrázoláson gyermeket látunk – az arc inkább nőies, a ruha viszont felnőttre vall.<sup>108</sup> Az alak térd alá érő, vörös szegélyű s ugyanolyan típusú, fehér tunikát visel,<sup>109</sup> mint amilyen Kissufim-ban is látható. Derekat fekete öv fogja körül, melyről 5 db, ugyanolyan színű kisszíj<sup>110</sup> csüng alá. E kisszíjak hossza megközelítőleg megegyezik a Kissufim-ban és Beth Shean-ban láthatókéval, de azokétól eltérő módon a végük a szíjjal azonos színű bojtokban végződik. Felvetődik a kérdés: valóban kisszíjakat ábrázolnak-e ezek?

Azt hiszem, nagy valószínűséggel állítható: igen. A 7-8. sz-i bizánci művészetben két másik alkalommal is

megfigyelhető még, hogy az övről lecsüngő kisszíjak egyetlen vonallal, a kisszíj végét pedig bojtszerűen ábrázolták; az első adat a langobárd Itáliából származik, a másodikat egy bizánci selyemtöredék szolgáltatja.<sup>111</sup>

#### a) Stabio

A pajzsdísz középső verete az itáliai langobárd hagyatéak egyik világszerte jólismert darabja, melyet általában a 7. sz-ra, s – éppen a veretes övek általánosan elfogadott kronológiáját követve – annak első felére szoktak keltezni.<sup>112</sup> Az aranyozott bronz pajzsdíszben egy galoppban vágató lovas látható, kinek övét szemmel láthatólag fontosnak tartotta érzékeltetni a készítő mester, hiszen különben a jobb oldali nézetben ábrázolt, jobbkezes harcos lándzsája szükségsszerűen takarná a férfi dereka táját. Az öv vereteit (5 db) ez esetben beponcolt apró körök, a kisszíjakat pedig (5 db) függőleges vonalak és – ezért került most e lelet szóba – a végeiken az említett Bawit-i ábrázoláson láthatókkal egyező nagyságú körök jelzik (10. kép 1).<sup>113</sup>

Szóba kell itt hozni a Lucca-San Romano-i aranyozott bronz pajzsdísz, mely a langobard kiállítások, katalógusok és művészeti kiadványok állandó darabja. A szemből ábrázolt gyalogos harcos (a feje letört) jobb kezében díszes zászlót, baljában kerek pajzsot tart. Rövid, nem-sztyeppei típusú kardja van. Minthogy az eredeti közlésekben a fénykép nem jó minőségű, az öv iránt érdeklődők egy rajzra voltak kénytelenek hagyatkozni,<sup>114</sup> s az utóbbi alapján kisszíjak jelenlétével lehetett számolni. Mint kiderült, ez nem állja meg a helyét. A grafikus nyilván a publikációk alapján dolgozott s ezért tüntetett fel 3 db kisszíjat, melyek a valószínűségben nincsenek a pajzsdíszben. A Museo Nazionale di Villa Guinigi-től (Lucca) kapott fényképeken jól látszik, hogy a derekat egyszerű, keskeny, pontkörökkel díszített öv fogja körül (10. kép 2b). A félreértés a grafikus részéről onnan származhatott, hogy az alak jobboldalán enyhén rézsút irányban kissé lecsüng a (nagy) szíjvég (10. kép 2, 2a).<sup>115</sup>

#### b) Mozac

A kisszíjnak egyetlen keskeny vonallal való ábrázolására – Bawit és Stabio után – a harmadik példát a korai bizánci selymek egyik jólismert darabja, a Mozac-inak (Franciaország, Puy-de-Dôme dép.) nevezett selyemtöredék kínálja (11. kép). Az ottani Saint-Calmin templomban Kis Pipin 761 után esett látogatása óta őrizték az egykor a 3-4. sz. fordulóján tevékenykedett Szent Austremonius relikviáit. Ezeket Kis Pipin külön rendeletére és személyes közreműködésével egy selyemszövetbe burkolva és pecséttel lezárva szállították oda egy másik helység templomából. (A selyemtöredéket ma a Musée Historique des Textiles-ben [Lyon] őrzik.)<sup>116</sup> Fényképe szinte kivétel nélkül föllelhető a Bizánccal és a kora középkori selymekkel foglalkozó kézikönyvekben – a Közép- és Kelet-Európa kora középkorára specializálódott régészek figyelmét viszont eddig elkerülte, pedig érdekes és értékes további adatokkal szolgál Bizánc anyagi kultúrájának azon részéről, melyet a 8. sz-ból különösen kevéssé ismerünk.

A selyemtöredéken egy medallion szimmetrikus kompozíciójában egy lovas (király?) lándzsával s ku-

tyája segítségével egy oroszánra támad. Ebből a steppei és általában: a közép- és kelet-európai régészeti kutatást elsősorban a férfi öve, kengyele és lószerszámdíszei érdekelhetik. A lovas vörös alapszínű, bokáig érő felsőruhát visel, melyet a nyaknál s a mellrészén valamint az alsó szegélyénél s alul kétoldalt kőberakásokat utánzó színes minták, itt-ott apró, világos foltok s egy nagy medaillon díszítenek. A profilban ábrázolt, de szembefordulva ülő férfi derekán veretes, kisszíjas öv van. Az öv a fakulás miatt ma már krémszínű, melyet sötétszürke, majdnem fekete színű, keresztalakú mintázatú veretek díszítenek. Az övről két szíjvég<sup>117</sup> csüng le; s hogy valóban szíjvégekről van szó, azt kétségtelenné teszi az ábrázolt tárgy mérete és alakja, valamint az, hogy az öv, a szíjvégek kerete és a kettőt összekötő vékony csík (a szíj jelzése) színe majdnem azonos. A két szíjvég között némi méretbeli és „díszítésbeli” különbség van: egyikük (a derék közepe tájáról lecsüngő) kissé nagyobb s a belsejét kitöltő sötétszürke-fekete folt (áttört díszítés jelzése?) az alján még egy picit kiszélesedik. (Mérete, helyzete és a szimmetrikus kompozíció folytán kizártnak tekinthető, hogy ez utóbbi lett volna a nagyszíjvég.)<sup>118</sup>

A kengyel ábrázolása azért érdemel külön figyelmet, mert az azidőben még ritkaság számba ment,<sup>119</sup> holott régészeti leletek és a Maurikios-féle Strategikon nem hagynak kétséget afelől, hogy használatuk mind a koraavaroknál, mind pedig a 600-as évektől kezdve Bizáncban<sup>120</sup> elterjedt volt. (A kengyel megjelenésének pontos időpontja az avaroknál ismeretlen!) A bizánci kengyel-ábrázolások igen ritka voltának vagy éppen hiányának okát nem lenne nehéz a bizánci művészet archaizáló tendenciájával magyarázni, de ha körültekintünk a világban, akkor kiderül: a kora középkori művészetben – a kengyel általános használata idejében! – a legkülönbözőbb kulturális régiókban általában is gyakran kengyel nélkül ábrázolták a lovasokat. Elsőként az avarokra hivatkozom, egyrészt mert éppen őket szokás a vas kengyel európai elterjesztőinek tartani, másrészt pedig mert a 6-7. sz-i sírjaikból rendszeresen látnak napvilágot kengyelek – ugyanakkor mind a korai, mind a késői periódusukból származó, nagyon kis számú lovas-ábrázolásokon nyoma sem látszik a kengyelnek.<sup>121</sup> A 8-9. sz. előtt egyáltalán nem találkozunk kengyel-ábrázolásokkal Belső- és Közép-Ázsiában<sup>122</sup> (az ellentmondást jól érzékelteti, hogy a Kudyrge-i csont nyeregképa díszre karcolt rajzon a lovasnak nincsen kengyele, ugyanakkor magukból a sírokból kerültek elő kengyelek<sup>123</sup>), nem Taq-i Bostan-ban, a nagyszentmiklósi kincs 2. korszának lovas jeleneténél, s egy 10. sz-i arab tusrajzon sem,<sup>124</sup> – a kora középkori Ázsiában egyedül Kína és Korea volt az, ahol a kengyel ábrázolása nem ment ritkaság számba. (E kérdés bővebb elemzése, pontosabban: annak kiderítése, hogy miért nem ábrázoltak kengyelt olyan korban és olyan népek, ahol az akkor már használatban volt, egyáltalán nem e cikknek, hanem a művészettörténetnek feladata.) A Mozac-i selyemhez visszatérve: végezetül nem látom érdektelennek fölhívni a figyelmet arra is, hogy az ott látható ló szügyelőjéről lecsüngő 3-alakú dísz

tipológiailag későantik eredetű, jó párhuzama a 7. sz. 1. feléből való Glodosy-i leletben,<sup>125</sup> megvan egy 6. sz-i bizánci füstölőn,<sup>126</sup> 7. sz-i bizánci selymen<sup>127</sup> és előfordul a 9. sz-ban is a Malak Preslavac-i kincsben.<sup>128</sup>

Miután megállapíthatjuk, hogy a 8. sz-i bizánci eredetű Mozac-i selymen olyan övet és lószerszámot ábrázoltak, mely megfelel a régészeti ismereteinknek, térjünk vissza a Bawit-i öv-ábrázoláshoz! A Stabio-i és Mozac-i analógia, a 6-7. századi európai veretes, kisszíjas övek kialakításával azonos méret és elrendezési elv alapján bizonyosnak tartom, hogy e kopt festményen is kisszíjvégek láthatók. Megerősíti ezt, hogy egy másik Bawit-i terem esetében ennél egyértelműbb kisszíj-ábrázolásokra figyelhetünk fel.

#### XXXVII. sz. terem

A nyugati falon gazellavadászatot ábrázoltak (11. kép 2).<sup>129</sup> A friznek csak az alsó fele maradt meg, s ezért az egyik vadász csak térdtől, másik kettő mellőtől lefelé látszik, egyedül a gazdagon díszített tunikájú fiatal ábrázolása maradt meg teljesen, mivel őt – a gazella lábát igyekszik megkötni – lehajolva mutatja be a festő. Az ábrázolt férfiak viseletével foglalkozó kutatók nem tulajdonítottak jelentőséget annak, hogy mindhárom férfi, akinek a dereka a festményen látszik, övet visel s erről az övről kisszíjak csüngnek le.<sup>130</sup> Közvetve a viseletük eredetére vonatkozóan annyit merült föl, hogy a festmény „egy perzsa mű ihletése alatt született volna”, amit egy másik kutató határozottan elvet.<sup>131</sup> Ezek az övek keskenyek és fekete színűek, s azok az egyforma hosszúságú kisszíjak is. Takart helyzete miatt a göndör, fekete hajú, díszes tunikájú férfié látszik a legkevésbé, nála a derék baloldalán van egy kisszíj és valószínűleg egy másik, a középtájon. Ez utóbbi egyértelműen nem dönthető el, mert a gyanított kisszíj az előtte álló férfi lábát jelző vonallal majdnem egybeesik. Vitathatatlanul kisszíja van viszont a 3. és 4. férfinak. A futásban ábrázolt 3. személy bal dereka szélén egy és hátoldalt két kisszíj lóg le az övről; az utolsó a hát közepe tájára esik s mintha kissé hosszabb lenne, mint a másik kettő. (E férfi rövid, széles pengéjű, egyenes keresztvasú, markolatgombos kardja, melynek hüvelyén két pánt van, a kora középkori bizánci kardok tipológiája számára fontos, eddig figyelmen kívül maradt adatot jelent.) A 4. férfi öve előlről látható: közepén hosszan csüng le az öv vége (csatot nem ábrázolt a festő), jobb oldalán 1, a balon 2 kisszíja van. A festmény kormeghatározása a feltételezett iráni hatás megítélésétől függ,<sup>132</sup> ill. attól, hogy az az 583-as és 617-es százanida támadások előtt ért-e ide, avagy csak a 7. sz. 1. negyedében, amikor is a kapcsolat Iránnal közvetlen volt? Mindenesetre a későbbi keltezés híve is ismeri a viseletnek egy Justinianus-kori kézirat ábrázolásaival való rokonságát.<sup>133</sup>

A most bemutatottakon kívül a Nílus vidékén kisszíjak ábrázolását – tudtommal – már csak egyetlen esetben figyelhetjük meg, de ez az öv jóval későbbi (9-10. század) és a szóban forgóktól tipológiailag is teljesen eltér (szélesek és nagyszámúak). Ezen kívül – már amikor az ábrázolt személyek egyáltalán viselnek ilyet – az övek teljesen egyszerűek.<sup>134</sup> Az Abdallah Nirqi-i

központi templom egyik freskója (9. kép 1) egyértelműen mutatja, hogy ez az övtípus a mondott időben ismert volt Nubiában. A valószínűleg Szt. Phoibammon-t ábrázoló freskón az övet magát sötétbarna, a vereteket okkersárga színnel jelezték (9. kép 2). A veretek közepe áttört, formájuk nem látszik határozottnak. A kisszíjak minden második veretnél csüngnek le, a kisszíjvégek formája a szokásos (9. kép 2a). Ez a festmény a 11. százoból származik.<sup>135</sup>

Hogyan fordulhatott elő, hogy a Közép-Nílus-vidéken ilyen korai időben kisszíjas öveket ábrázoltak? Jelenleg semmi remény nincsen arra nézve, hogy ezt a kérdést régészeti tisztaírással tisztázzuk. (Azt sem tudhatjuk, hogy a XVII. terem falán szöke hajúnak, azaz a környezetben hangsúlyozottan idegennek ábrázolt férfival és viseletével mit kívánt kifejezni a művész?) Számításba kell venni azt a közismert körülményt is, hogy a kora középkori ábrázolások egy részét mintakönyvek alapján készítették a művészek. A Bawit-i festmények esetében elsősorban palesztinai és szíriai mozaikok szolgálhattak mintául, emellett hasonlóságok mutathatók ki észak-afrikai mozaikokkal is<sup>136</sup> (ez utóbbi az alábbiakban tárgyalásra kerülő Bordj-Djedid-i mozaik miatt még érdekesnek bizonyulhat). A most bemutatottakon kívül a Nílus vidékén kisszíjak ábrázolását – tudtommal – már csak egyetlen esetben figyelhetjük meg, ám ez jóval későbbi (9-10. század) és a szóban forgóktól tipológiailag is teljesen eltérő (szélesek és nagyszámúak). Ezen kívül – már amikor a személyek egyáltalán viselnek is övet – az övek teljesen egyszerűek.

Bawit-ban kivételes és ezért feltételezhetően: konkrét tapasztalatra támaszkodó ábrázolásokkal van tehát dolgunk. Értékelésüket a XVII. terem falán látható, szokatlan végű kisszíjakon kívül bonyolítja, valamint az egyedi, konkrét voltára vonatkozó feltételezést megkönnyíti, hogy viselője – a tágabb környezete anthropológiai jellegzetességétől szembetűnő módon igen eltérve – szöke. A festményen látható férfit tehát a művész a Nílus vidékén mindenképpen idegennek tartotta – azt hiszem, hogy biztosra vehetjük: az ábrázolt alakot európai eredetűnek tekinthették. Ezen ábrázolás jövődó viselettörténeti elemzésénél nem lehet majd megelégedni arról, hogy a kisszíjak – vagy legalábbis az övről lecsüngő díszítmények – mind az elrendezésük, mind pedig méretük tekintetében megegyeznek azzal az elvvel, mellyel a 6-7. századi európai veretes, kisszíjas övek kialakításánál találkozunk. Az ábrázolás alapján a Bawit-i festmény és a szóban forgó európai övek között azonosságról természetesen nem lehet szó, bizonyos azonban, hogy ezek egy olyan, egymással rokon szerkezeti és elrendezési elvet képviselnek, mely a veretes, kisszíjas övek hagyományosan kutatott régiójában, az eurázsiai steppén az időben egyáltalán nem lehetséges fel-

típusú csatok már hosszú ideje ismertek.<sup>137</sup> Másutt bővebben esett szó arról az adatról is, mely az egyiptomi bizánci hadseregben a 7. sz. 1. felében használatos „bolgár övről” tudósított.<sup>138</sup> Ezt a mostani földrajzi-kulturális kitekintésünket kiegészítendő érdemes megemlékeznünk az egykori Kaiser Friedrich Museum (ma: Staatliche Kunstsammlungen. Preußischer Kulturbesitz, Berlin) Egyiptomból származó kisszíjvégéről és a feltehetőleg ugyanott beszerzett nagyszíjvégéről is.

A kutatás előtt már régóta ismert volt az az arany kisszíjvég,<sup>139</sup> mely a kairói műkereskedelemből származik (12. kép 4).<sup>140</sup> Ez a veret igen közeli rokonságban áll a közismert mersini garnitúra pajzsalakú övdíszével (12. kép 5); jelenleg azok legjobb párhuzamának tekinthető. Mindkettő öntött, melynek peremére utólag forrasztották fel a peremen körbefutó, préselt tojássor mintát s melyek testét utólagos véséssel díszítették. Megegyezik továbbá a hátlapjaiknak felforrasztott lemezzel történt lezárása, továbbá a veretek belsejében látható, vésett háromszögekkel történt díszítés; ez utóbbit az egyiptominál egyéb alakzatok is kiegészítették. Ezen kívül az eltérések nem jelentősek, vö. még a közepükben levő díszítést s a két kisszíjvég formai különbségét. A két garnitúra közti tipológiai rokonság – tekintettel a származási helyük közti jelentős földrajzi távolságra, mely mellett az még külön nyomatékot kap, hogy mindkettő díszítése lényegesen eltér a korabeli európai övdíszekétől – igen szembeötlő. A Kelet-Mediterraneumnak e tekintetben sajnos szinte teljesen kutatatlan helyzetét figyelembe véve jelenleg csak anynyi megjegyzést tehetünk velük kapcsolatban, hogy nem lesz meglepő, ha idővel a bizánci birodalomban, ill. annak kulturális tekintetben: peremterületein az övveretek között – akárcsak a nagyszámú s ezért igen jól kutatható 6. sz-i amforák esetében ez már meg is mutatkozott<sup>141</sup> – tipológiai, ornamentikai csoportokat ill. területi összefüggéseket lehet majd elkülöníteni ill. megfigyelni. Ami az egyiptomi veret korát illeti, azzal kapcsolatban biztosan csak egy tág meghatározást lehet adni, melynél elképzelhetőleg az arab hódítás (641) tekinthető *terminus ante quem*-nek, míg a rövid (619-629 közötti) szászánida fennhatóság nem lehetett nagy hatással az anyagi kultúrára. A kormeghatározásban a mersini verettel való rokonság is aligha tud segíteni, lévén az utóbbi pontos kora ugyancsak ismeretlen.<sup>142</sup>

Közvetlenül a jelen munka témakörébe vág azonban a másik példánk, mely a fentebb már említett, valószínűleg Egyiptomból származó arany nagyszíjvéghez kapcsolódik (12. kép 2).<sup>143</sup> Ez utóbbi ui. olyan nagyszíjvégek párhuzamának tekinthető, melyek épenséggel a bizánci birodalomnak egy másik, éppen ellenkező irányban elterülő határvidékéhez közel, ill. még azon is túl készültek. Kétségtelen, e párhuzamba állításhoz az ornamentikát magát kell figyelnünk, s el kell tekintenünk az egyik szíjvég előállításának alacsonyabb technikai színvonalától ill. a lelet technikájának teljesen eltérő voltától (tausírozás). Azt tarthatjuk most figyelemre méltónak, hogy a most említettek díszítésmódjában szintén föllelhetjük az egyiptomi (?) nagyszíjvég felületének 4 egyenlő részre való tagolását,<sup>144</sup>

#### 4. Néhány közel-keleti övveretről

##### a) Egyiptom

Nem lehet ill. nem lenne szabad, hogy Egyiptom idegen legyen a steppei régészet, még közelebbről: a kora középkori veretes övek kutatói számára. Az Egyiptomból származó Sucidava-, Syracuse- és Balcota-

ezen kívül pedig hogy a szalagfonatának<sup>145</sup> – a préselési technika miatt nagy mértékben leegyszerűsített – analógiái szintén megfigyelhetők mind a Kárpát-medencében, mind pedig – magától értetődően – igen sokfelé a korabeli Európa bizánci (típusú) ötvöstárgyaiban. A szóban forgó ornamentika tipokronológiai megítélés szempontjából igen figyelemre méltó, hogy az avarkori párhuzamok mindegyik esetben a koraaavarkor 2. feléből, azaz a 7. sz. 1. feléből származnak.<sup>146</sup> Néhány, Itáliában talált trapezunti típusú csaton szintén fölfedezhetjük ugyanezt a típusú szalagfonatot, lehetséges analógiái közül a legismertebb a Castel Trosinói nyeregvereten látható.<sup>147</sup> A bizánci világ egységét mutatja, hogy ugyanilyen szalagfonatos díszítésű egy kercsi szíjvég (12. kép 1, 7) és az alább említendő Caesarea Maritima-i övveretek is. Végezetül azt is megemlíthetjük, hogy a Herrsching-i 9. sír nagyszíjvégénél ugyanazt a díszítési elvet követte az ötvös, mint az állítólagos egyiptomi nagyszíjvéget készítő; közös bennük ui. az a szemlélet, mely a lemez sima felületének nagy részét bemélyedő díszítésekkel töri meg, a nagyszíjvég felső negyedét pedig poncolással bemélyített ívekkel szépíti.<sup>148</sup>

#### b) A Caesarea Maritima-i (Izrael) övgarnitúra

1996-ban Izraelban a bizánci és az európai kora kora középkori régészet szempontjából egy több tekintetben is szenzációs lelet látott napvilágot. A Palestina Prima tartományban 500 körül újjáalapított Caesarea Maritima kikötőváros feltárásai során az egykori lakónegyedben egy kőborítású padló alatt aranyból készült övgarnitúrára bukkantak (12. kép 8). Bizánc közel-keleti tartományai közül ez az első teljes és egyben hiteles körülmények között talált övgarnitúra. Hasonlóan kiváló minőségű és gazdagon díszített veretek a legtöbbször sajnos csak rablóátadások, majd a műtárgykereskedelem révén szoktak a múzeumokba kerülni (mint ez a napjainkban közzétett Divos-i övgarnitúrával is történt<sup>149</sup>). A szóban forgót a Connecticut-i és Maryland-i egyetem régészei és hallgatói tárták fel s adtak róla híradást dícséretes gyorsasággal.<sup>150</sup>

A lelet a rövid közlemény szerint 11 db veretből áll (külön darabnak számították a csat testét, karikáját és tövisét). A legtöbb veret különböző alakú, méretű és díszítésű kisszíjvég, melyek alakjához és díszítéséhez szép számmal idézhetők párhuzamok a 6-7. sz-i Európa mindazon övveretei köréből, melyeken Bizánc valamilyen hatása tükröződik. A vereteken látható szalagfonat pl. a most említett egyiptomi (?) és Divos-i (12. kép 3)<sup>151</sup> nagyszíjvéget díszítőkkel, az alsó részén áttört nagy veret az Akalan-ból jólismert hármass levélkével egyezik meg, a szíjvégek felső részén levő madárfejek a 6-7. sz-i övveretek sorában jellegzetes, madárfejet utánzó verettípusra emlékeztetnek.

Az övgarnitúra korának meghatározása csak hozzávetőlegesen, azon korlátok között végezhető el, melyekkel valamennyi hasonló lelet esetében szembetalálkozunk. Nyilván ezt a tág időhatárt (6-7. sz.) szűkítendő folyamodtak a közzétevők a „vegyes érvelésmódhoz”. Két történelmi körülményre hivatkoztak, csak-

hogy mindkettő más-más időszakot valószínűsít. Az egyik támpont az lehet, hogy a csattest (hátlapján) levő monogram a „Stephanos” név rövidítése, márpedig – írta a szerzőpáros – a városnak a 6. sz. folyamán két ilyen nevű kormányzója is volt. (Ugyanakkor megjegyezték azt is, hogy e név gyakori volt a későrómai korszakban, ami végülis nyilvánvalóvá teszi, hogy egyéb kronológiai támpontok nélkül a szóban forgó monogram nem segítheti az öv korának meghatározását.) A szerzők szerint a másik, a keltezését szolgáló támpont az lehet, hogy az övgarnitúra a város 640-ben bekövetkezett arab elfoglalása idején került volna a föld alá.<sup>152</sup> Érvelésük ellentmondásos, hiszen különben ők maguk azon a véleményen vannak, hogy az övgarnitúrát nem szándékosan rejtették volna el. Az említett lehetőség természetesen nem zárható ki, de nem szabad megfélekednünk arról a körülményről, hogy ez mindössze az egyetlen vészteljes esemény, amit a város 6-7. sz-i történetéből ismerünk, márpedig nyilvánvaló, hogy az öv használata szempontjából számításba jövő évszázad során számtalan más is adódhatott, ami a tulajdonost az elrejtésére készítette volna. A 640-es elrejtés lehetőségével egyedül akkor lenne reális számolni, ha régészeti módszerekkel ki lehetne mutatni, hogy az övgarnitúra a 7. sz. 2. negyedéből származik. Itt azonban nem tartunk, s amíg nem készül el a lelet teljes feldolgozása, amelyik figyelembe veszi a veretek valamennyi tipológiai és ornamentális részletét, addig a meglehetősen tág „6-7. sz-i” kormeghatározással kell beérnünk.

Az a tény, hogy a szóban forgó lelet teljes, nagy nyomatékkal vet föl egy kérdést, ami nem kizárólag az eddig világszerte javasolt ill. használt övrekonstruációk helytálló vagy nem helytálló voltát érinti. Miként értékelendő tehát az a körülmény, hogy ebben az övgarnitúrában 3 db, egymástól teljesen eltérő típusú szíjvég található egymás mellett? E jelenség a kelet-európai kutatók előtt nem ismeretlen; tudunk hitelesen feltárt 6-7. sz-i kaukázusi, krími, a Fekete-tenger nyugati partvidékéről származó és avar övgarnitúrákról, melyekben 2-3-4 db különböző alakú és méretű kisszíjvég van. Nyilvánvaló tehát, hogy a kisszíjak egyenetlen szélessége miatt az eddigi övrekonstruációk felülvizsgálatra szorulnak!

A Caesarea Maritima-i lelet szép bizonyosságát mutatja annak, hogy az Európában jólismert bizánci típusú veretes, kisszíjas övek pontos analógiái igen távoli, vele közvetlen kapcsolatban sosem volt vidéken, a Közel-Keleten is divatban voltak.

\* \* \*

Az Egyiptomból származó kisszíjvégnek a mersinivel való tipológiai rokonsága, a Caesarea Maritima-i övgarnitúrában a 6-7. sz-i bizánci, iráni és steppei övveretekkel ill. ornamentikával való egyezései a veretes, kisszíjas övek kutatása számára azt a tanulságot kínálják, hogy mivel a mersini garnitúra a steppei eredetűnek tartott övek állandóan hivatkozott analógiái sorában, részben a szóban forgó övek bizánci elterjedtségét ill. hátterét illusztráló szerepet, az egyiptomi veret révén – és most már: Kissufim, Beth Shean és

Bawit ill. Caesarea Maritima után – jelentősen tovább tágul az a régió, melyet a jövőbeni kutatásnak figyelembe kell vennie. Valójában nincsen ebben semmi meglepő: Palestinát Bizánc csak 638-ban veszítette el s Egyiptom is az itt tárgyalt övveretek szempontjából mindenképpen számításba jövő periódusban a justinianusi recon-quistától az arab hódításig a bizánci birodalomhoz tartozott. (Természetesen az eredetük „tágabb” korhatárok között is elképzelhető.) Senkiben sem merül föl kétség aziránt, hogy ez az „odatartozás” nem kizárólag a politikai fennhatóságra vonatkozott, hanem egyebek között a tárgyi kultúrára is. Ennek köszönhetően a bizánci kultúra nyoma még azon „kis tárgytípusokon” is föllelhető, melyek a steppei régészet hagyományos érdeklődésébe esnek. Ennek jó példáját kínálja a világhírű Assiut-i ruhanyakdísz, melynek pendiliái formailag és technikailag igen közeli párhuzamai az Ozora-tótipusztai nyakdísznek,<sup>153</sup> de ugyanígy pl. Swintila és Reccessvinth vizigót királyok 621-631 ill. 649/653–672 között készült koronáinak is.<sup>154</sup> Az Assiut-i ruha-nyakdísznek a bizánci kultúrától áthatott steppei régészeti anyaghoz való kapcsolódásáról egy másik szempont is tanúskodik: az egymáshoz kapcsolódó egyes elemeit éppúgy a görög ABC betűivel rakta magának sorba a készítő ötvös, mint a Mala Pereščepinói kard vereteit.<sup>155</sup> Mindez nem jelent többet – de kevesebbet sem –, mint hogy említett tárgyakat előállító mestereknek azonos technikai képzettségük volt és hogy egyazon kultúrához tartoztak.

Most pedig, e közel-keleti „kirándulás” után még egyszer szükségesnek tartom hangsúlyozni: a Kis-sufim-i és Beth Shean-i ábrázolásoknak számos bizantinisztikai, a Bawit-i festménynek pedig a kopt művészettörténeti vonatkozású hátterét természetesen a kora középkori elő-ázsiai és a bizánci művészettörténet kutatóinak a feladata feltárni. A steppei régészet művelője a most szóba hozott ábrázolásokkal kapcsolatban a figyelemfelhívásnál és azoknak a (remélhetőleg) megfelelő kontextusba való helyezésénél nem tehet többet.

### 5. Konstantinápoly

Az a lehetőség, hogy a kisszíjak esetleg klasszikus eredetre lennének visszavezethetők, közvetett módon már fölvetődött a kutatásban. Az avar övek tárgyalása, a kisszíjak értelmezése során ui. olyan hellenisztikus szobrok fényképeit bemutatni, melyeken a páncélzat alja – ezt a mai magyar régészek legtöbbször László Gy. egyetemi előadásain gyakran hallotta – a kisszíjakhoz hasonlóan, de azoknál jóval sűrűbb elrendezésben, „kötényszerűen” kiképzett, egyértelműen ezt az értelmezési lehetőséget sugallja.<sup>156</sup> Az ötlet azonban kidolgozatlan maradt, s az avaroktól elválasztó időbeli és kulturális távolságokat figyelembe véve nem is meglepő, hogy ennek a csak sejtett kapcsolatnak igazolására senki sem vállalkozott. Van viszont az említett páncélokhoz két, tipológiai és kronológiai egyaránt jóval közelebbi és konkrét adat arra nézve, hogy a kisszíjak eredetét valóban a bizánci világban lehet keresni.

Az első adatunk magából a bizánci fővárosból, annak is a szívéből, a császári palotából származik. A

Hagia Sophia, a Hippodromus és a Márvány-tenger közti területen 1935-1938 és 1952-1954 között folytatott ásatásokon egy nagy peristylum-ot és egy aula-t tártak fel s ennek során számos padlómozaik került napvilágra.<sup>157</sup> Magától értetődik, hogy ezen ásatások jelentősége a bizánci régészet, művészettörténet és történelem számára egyaránt messze kiemelkedő jelentőségű. A kutatás eddig a legnagyobb figyelmet a mozaikoknak szentelte, s csak az 1983-ban elkezdett osztrák-török ásatások révén került előtérbe a lelet-együttes régészeti oldala. Ezek jelentősége többek között abban áll, hogy a korábbiaknál pontosabb ásatási megfigyelések megteremtik a lehetőségét a palota és főleg a mozaikok keltezése körüli bizonytalanságok ill. vita megoldásának.<sup>158</sup> A mozaikokkal természetesen igen sokan foglalkoztak, szinte egyetlen nagyobb, a bizánci művészetnek szentelt mű sem mehetett el mellettük említés nélkül. A bizánci mozaikművészet keltezési nehézségeit jól szemlélteti, hogy még ezen abszolút különleges helyen állt és kiváló emlék esetében is egy rendkívül széles időszakot (4-8. sz.) lehetett számításba venni annak készülése korát illetően. A fölmerült lehetőségek közül azonban a kutatás szinte egyértelmű állása szerint realitása egyedül a 450-550 közötti évszázadnak van<sup>159</sup>, a felhozott szempontok miatt legfőképpen még a 7. sz-i eredet tézise<sup>160</sup> is a mérlegelendők közé sorolható.<sup>161</sup> A kronológiai vitában figyelemre méltó, hogy a 2. ásatási kampány anyagának közzétételéig<sup>162</sup> a kutatásban az 5. sz-i keltezés volt az uralkodó, azóta viszont szinte egyedül G. Hellenkemper Salies érvel a 6. sz-i keltezéssel szemben.<sup>163</sup>

A császári palota padlójának rendkívül gazdag és igen magas színvonalú mozaikjai közül az érdekel itt bennünket, amelyiken egy lándzsás lovas két szarvasra vadászik; az övéről ui. kisszíjak lógnak le (14. kép).<sup>164</sup> A férfi a jobb kezében tartja a hosszú nyelvű lándzsát, melynek szűrő vége hosszú és igen keskeny. A lovas hosszú ujjú inget, vállára vetett köpenyt és szűk nadrágot visel. A vörösésbarna ingen gyűrődések láthatók, melyeket enyhén sötétebb színű tesserae-vel jelzett a művész; ezek a mell és a has nagy részét „takarják”, a mozaik megrongálódása mellett ez is az oka annak, hogy az övnek csak egy része látható. A károsodás a mozaikot a fejen kívül sajnos éppen a deréktájon érte, ráadásul a tönkrement részeket a feltárás után cementtel töltötték ki. E helyzetben teljes bizonyossággal csak az állítható, hogy a lovas dereka tájáról 2 db kisszíj lóg le (13. kép 2).<sup>165</sup>

Mindenekelőtt 2 db türkizkék tesserae hívja fel magára a figyelmet. Ezek helye a deréktájon és az általuk alkotott vonal az elvileg feltételezhető öv irányának jól megfelel. Hasonló színű és azonos irányban lerakott tesserae figyelhetők meg e daraboktól a lovas hasa irányába húzódó vonalban és – a kopott állapot miatt csak feltételelesen – a kiindulásul vett 2 db fölötti sorban is. Döntő körülménynek az tekinthető, hogy ezen tesserae színe megegyezik a kisszíjat jelzőkével.

Az 1. kisszíj a köpeny mellett, azaz a derék jobb oldalán látható. Türkizkék tesserae-ből áll, az általuk alkotott forma, annak mérete és a testen való helyzete

vitathatatlanul arra utal, hogy itt valóban egy kisszíjjal van dolgunk. Úgy tűnik, hogy a lándzsa rúdja alatt a vége kilátszik; ez a két szem a kisszíj felső részén levők-nél kissé sötétebb színű – vajon a kisszíjvéget kívánta velük jelezni a mozaikrakó? Nagy valószínűséggel feltételezhető egy 2. kisszíj megléte is, ezt az előzővel azonos testtájon, azonos méretben, eredetileg azzal azonos színű tesserae-ekkel rakták ki, csak hogy ez a rész meg van rongálódva, s a kopott tesserae-k legtöbbször csak az alapszínével – azzal viszont egyértelműen – tér el a környezőktől.

A mozaik keltezésére körüli vita számára tanulságos lehet, hogy kisszíjas övvel az 5. sz.-ban sem a régészeti leletekben, sem ábrázolásokon nem találkozunk. Ezzel szemben a szóban forgó övtípus használata a 6. sz. középső harmadától régészeti kifogástalanul igazolt, legkorábbi ábrázolásával pedig egy alkalommal biztosan ebben a periódusban (Kissufim) találkozunk, egy másik kisszíjas öv-ábrázolás kora feltételezésem szerint szintén e korra tehető; ld. alább.

### 6. Bordj-Djedid

1857-ben Karthágó közvetlen közelében, a várostól DNy-ra, a bizánci mozaikkal foglalkozó szakirodalomban elterjedt megnevezése szerint: a Bordj-Djedid nevű domb<sup>166</sup> lábánál (7. kép 2/3), egy régi oszmán-török erődrel szemben folytatott ásásokon egy nagy méretű, vadászatot ábrázoló mozaik 7 részletét tárták fel. A leletek hamarosan a British Museum-ba kerültek.<sup>167</sup> A stílus és tematika alapján nem kétséges, hogy e mozaikok összetartoznak. A fő téma 3 lovasjelenetből áll, mely a jelen téma szempontjából különös figyelmet érdemel.

Az első darabot, mely a figyelmem erre a mozaikra irányította, személyesen egészen közelről tanulmányozhattam. Egy emeletes, várszerű épület (villa?) és egy fa előtt jobbra léptető lovas férfi látható rajta (15. kép 1). Megjegyzendő, hogy a ló alakjának megformálása, mozgásának érzékeltetése ezen és a másik két jelenet esetében nem vall kimagasló művészi érzékre. A lovas lobogó köpenyt, pöttyös manzsettájú rövid chlamys-t, kamásnit és a bokán felül érő sötét színű lábbelit visel; az utóbbin a boka táján körbefutó két sárga csík valamilyen díszítést jelez rajta. A ló hátán széles nyeregtakaró van, hanem – a mozaik valamennyi eddigi leírásával szemben – az határozottan állítható, hogy nyereg nincs az ábrázoláson. A nyeregtakarót szügyelő és széles farhám, valamint heveder rögzíti. A ló fején kantár, pofájában feszítőzabla van, farán pedig keresztalakú tulajdonjegy látható (hasonlókkal – sokféle változatban – gyakran találkozni a római művészetben, de ugyanez kimutatható a rómaiaknál, az itáliai langobárdoknál, Dalmáciában, egy kazáriai ábrázoláson és a merovingoknál is.<sup>168</sup>)

A férfi viseletéből bennünket az érdekel közelebb-ről, hogy öve is van; ezt – az ábrázolás valamennyi többi részletével egyezően, ahol csak szíjzást kívánt érzékeltetni a művész (azaz a lószerszám mindegyik bőr tartozékánál) – téglavörös mozaikszemek jelzik (15. kép 1a, 1b). A jelen cikk szempontjából az a részlet

nagy jelentőségű, hogy az övről két helyen kisszíjak csüngnek le, melyek a lovas mozgásának megfelelően kissé hátrahajlanak. (Tévedés volna azt hinni, hogy a kisszíjak enyhe görbülete az ábrázolás dinamizmusát, a ló és lovas mozgását lenne hivatott érzékeltetni. A másik két jelenetnél ui. a kisszíjak függőlegesen lógnak, holott a második mozaikon a ló éppenséggel galoppban vágtazik. Az első mozaikon a kisszíjak a csípő ívét követő sorhoz való igazodás miatt kapták a függőlegestől kissé eltérő irányt.) A szóban forgó kisszíjakat a többiekkel teljesen egyező téglavörös mozaikszemek jelzik. A kobaltkék szemekkel kirakott lónyak mellett, közvetlenül az övet jelző mozaikszemek alatt két téglavörös szem látható. Több ide azért nem kerülhetett belőlük, mert itt kezdődnek a comb ívét jelző gesztenyebarna mozaikszemek. Innen a lovas háta felé haladva 4 sorban szürkés-kék ill. világos zöld mozaikok következnek, a combív miatt ezekből is csak 1-1 ill. 2 db-nak jutott hely. Ezután újabb, szíjvéget jelző téglavörös mozaikok láthatók, melyek közül a legfelső felszíne kissé kopott, a második teljesen ép, a 3. és 4. szem restaurált. Az utóbbiakról csak feltételezhető, hogy szintén téglavörösek voltak, mindenesetre a mellettük kétoldalt levő világos zöldektől a jelen állapotukban is határozottan eltérnek. A lovas háta felé haladó további mozaik-sorok színe egyre sötétebb: szürkés-kék, szürkék, majd kobaltkék. A kopott, restaurált darabok alapján ill. ellenére két feltételezést megengedhetők tartok. Elsősorban azt, hogy az ábrázolni kívánt kisszíjak nem voltak rövidek, másodsorban pedig azt, hogy ha a mozaikrakó valamilyen módon szíjvéget is akart volna rajtuk jelezni, akkor bizonyára megtalálta volna annak módját. Ami viszont e kisszíjak rendeltetését illeti, azzal kapcsolatban még csak feltevésekbe sem bocsátkozhatunk; e pillanatban már a meglétük maga is igen nagy jelentőséggel bír, s ez mindenképpen továbblépésre sarkallja a kutatást.

A második két mozaiktöredéken<sup>169</sup> is lovon vadászó férfit ábrázoltak; ezek viszont a British Museum egyik lépcsőházában olyan magasan vannak kiállítva, ahonnan az egyes mozaikszemeket már színházi látcsóval sem lehet egymástól pontosan elkülöníteni. Az alábbi leírás a most elkészült fényképfelvételek és Barry Ag. (ne British Museum) levélben megküldött vázlat alapján készült.<sup>170</sup> Bennünket itt az érdekel, hogy az elsővel azonos, kisszíjjakkal ellátott övet visel a másik két mozaikrészleten látható férfi is.

A második töredéknél a lasszóval vadászó férfi öve vörös tesserae-ből áll, az ő kisszíjai – az elsőként tárgyalt férfival egyezően – 2-2 db tesserae-ből állnak (15. kép 1, 1a, 1b). Egyáltalán nem világos, hogy mit jelezhet az az egy szem, szintén vörös színű tessera, mely az öv fölötti 2. mozaiksorban – tehát nem azzal egy vonalban! – a hát vonalából kiugorva, a hát közepe táján látható.

A harmadik, kutyás jelenetnél az övet fekete tesserae jelzi (17. kép 1, 1a, 1b); 3 kisszíj lóg le róla, mindegyik 3-3 db tesserae-ből áll (a jobb oldali kettő a közepén záródó tunika szegélyét jelző szemek két oldalára került).

Mindezek után semmi kétségünk sem lehet aziránt, hogy a Bordj-Djedid-i mozaikon (rövid) kisszíjakkal ellátott öveket ábrázoltak.

Mindkét férfi nagyjából hasonló, az első alakéval azonos típusú ruhát és frizurát visel, a hajviseletük is hasonló jellegű, akárcsak a lószerszámuk; e mozaiktöredékek összetartozása iránt semmi kétség nem merülhet föl. A köztük megfigyelhető különbségek azonban olyan jellegűek, hogy az ábrázoltakat nem lehet ugyanazon személynek tartani, s ez áll az 1. férfival való összehasonlításukra is. A 2. alak tunikája okker színű, a harmadiké sárgásbarna; az első két férfi öve téglavörös színű, a harmadiké fekete. A legdíszesebb az 1. férfi ruhája és nyeregtakarója, teljesen díszítetlen a 2. alaké. A másodikat a nyakörves kutyája kíséri, a harmadik lasszóval gímsszarvast fog el; a 2. férfi lován ugyanott és ugyanolyan tulajdonjegy látható, mint az elsőként tárgyalt esetében. A 3. férfi hullámos, alul nem egyenesre vágott haja határozottan eltér az első kettőtől. A kutatás úgy véli, hogy a Bordj-Djedid-i mozaikon a villa tulajdonosát ábrázolták, ami az 1. férfira vonatkoztatva talán helytálló feltételezés,<sup>171</sup> de a másik két esetben semmiképpen sem az. Az arc és a hajviselet eltérései olyan határozottak, hogy azok mindenképpen más-más személyt jeleznek. Ezen kívül a ruházat és lószerszám díszítettségében is megfigyelhetők különbségek, amelyek a köztük levő rangbéli eltéréseket tükrözhetik. Mindent összevetve a szóban forgó a római és korai bizánci korban rendkívül kedvelt vadászjelenetes mozaikok sorába illeszkedik.<sup>172</sup>

A kutatás mindeddig kizárólag az első mozaiktöredékek foglalkozott, s akkor sem bocsátkozott senki sem viselettörténeti és/vagy anthropológiai részletekbe. Általánosan elterjedt, ámde semmivel sem bizonyított nézet szerint e mozaikot egy gazdag vandál földbirtokos, magát is megörökítendő rendelte volna meg.<sup>173</sup> Ennek ellene vehetjük azt a már régebben fölvetődött szempontot, hogy a férfi barbár viselete nem jelenti szükségszerűen azt, hogy valóban egy vandál nemesember ábrázolásáról lenne szó; az északi, barbár jellegű viselet köztudottan az egész késő antikvitásban divatos volt.<sup>174</sup> (Senki sem bizonyította különben, hogy az itt látható viselet, főként pedig az öv valóban „északi, barbár jellegű” lenne.) A vandál meghatározást az alább felsorolandó szempontok figyelembe vételével egy másik kutató már elvetette, s arra következtetett, hogy a mozaikon – pontosabban: az 1. jelenetben – éppenséggel nem vandál, hanem bizánci eredetű férfi látható:

- 1) a ló nem germán, hanem „keleti” típusú,<sup>175</sup>
- 2) hasonló hosszú ujjú, rövid tunikák, lobogó felsőruhák a vadászjelenetes bizánci mozaikokon láthatók,
- 3) egyedül a lovas hajviselete engedne vandálra következtetni, amit az idézett szerző „Jeanne d'Arc-típusú”-nak nevez. E feltételezéssel szemben azonban ő maga azonnal meg is jegyzi, hogy a szóban forgó férfi a haját nem germán – pontosabban: frank – módra, a vállra leeresztve viseli. (Ő sem foglalkozott a másik két mozaikon látható férfakkal

s azok hajviseletével.) Az idézett kutató szerint hasonlót lehet látni pl. a ravennai San Vitale mozaikjain a császár kísérete mellett álló katonáknál és a thessaloniki Szt. Demeter templom mozaikján a szent balján álló városi kormányzónál; szerinte mindkettő a 6. századból származik.<sup>176</sup> (Az újabb kutatás szinte egyöntetűleg a 7. sz. 1. felére teszi e mozaik korát.<sup>177</sup>) Ehhez még hozzátehetjük azt, ami legalább ennyit nyom a latban: a szóban forgó, „Jeanne d'Arc-típusú” hajviselet pontosan meg egyezik a Kissufim-i mozaikon látható férfival is, úgyhogy az ily módon vágott haj tényleg nem tartható germán viseletnek!

Az ímént felsorolt érveket kevéssel a közzétételük után egy harmadik kutató „elégtelennek látszónak” minősítette, ámde ennek a kijelentésén túl ez a kritikus egyéb érvet már nem hozott föl.<sup>178</sup> A mozaik értékelésekor, annak vandálnak történt meghatározásakor szinte mindenki elment amellett a triviális körülmény mellett, mely meglehetősen nyomatékkal szintén a vandál meghatározás ellen szól; ez pedig az ábrázolt férfi embertani típusa.<sup>179</sup> A széles arc, a barnás-rózsaszínű bőr, a fekete haj és a nagy, kerek fekete szemek ui. egyértelműen a mediterrán világ embertani típusát mutatják (vö. a Kissufim-mal való hasonlóság!) és semmiképpen sem valamilyen europid, mégpedig nagy valószínűséggel: nordikus típusú germánét. Fölmerül viszont egy kulturális, mondhatni néprajzi szempont, mely pedig mégis inkább a vandál eredet – eddig figyelembe nem vett – érvének hozható fel, s ez a Bordj-Djedid-i férfi hegyes bajsza lenne, ami G. Hellenkemper-Salies szerint a barbár származású jelének tekinthető.<sup>180</sup> Végül egy régészeti vonatkozású megjegyzés: az Észak-Afrikában letelepült vandálok régészeti hagyatékával kapcsolatos ismereteink kétségkívül minimálisak (jobban ismertek azok a bizánci leletek, melyek a vandál királyság fennállása idejéből valók). Ám még ha feltételezzük is, hogy gyorsan átvették a helyi anyagi kultúrát, a feszítőzabla használata az afrikai honfoglalást megelőzően semmiképpen sem lehetett náluk eredeti. Mégha az ábrázolt férfiak vandál származása embertani tekintetben valóban feltételezhető lenne is, a mozaikokon akkor sem fedezhetünk fel egyetlen olyan tárgyi vagy kulturális elemet sem, melynek alapján szabadna arra gondolnunk, hogy a Bordj-Djedid-i mozaikon ábrázolt övek típusa vandál eredetű lett volna.

Bordj-Djedid keltezését illetően az eddigi publikációkban mindenki elfogadta az eredeti közleményben javasolt 5. sz. vége – 6. sz. eleji kormeghatározást, aminek bővebb elemzésével vagy indoklásával azóta sem foglalkoztak. Annak előrebocsátásával, hogy ez a bizánci művészettörténet feladata, két megjegyzést meg kell itt tennünk:

- a) Teljesen nyilvánvaló, hogy az említett keltezés az 1. töredéken ábrázolt férfi vandálnak történt meghatározásából fakad; ez terjedt el általánosan a kutatásban. Mármost az köztudott, hogy Belisarius 533-ban bevette Carthagót és véget vetett a vandál királyságnak (Procopius, De bello vandalico I. 20.4-

6.). A bizánci adminisztráció a városban a következő évben lépett életbe (Codex Justinianus I. 27.1.43.)<sup>181</sup> – az említett kormeghatározás ezekből fakad látszólag kézenfekvő módon. A fentiekben láttuk azonban, hogy ezen ethnikai meghatározásnak több gyenge pontja is van, de legalábbis nem eléggé meggyőzőek a mellette felhozott érvek.

- b) Maga a körülmény, hogy az említett kormeghatározás általánosan elfogadottá vált, a mozaikokkal foglalkozó művészettörténeti kutatás irányultságában rejlik: az említett diszciplína legtöbb művelője ui. a tisztán művészeti kérdések iránt érdeklődik, s ezért a kronológiát másodlagos szempontként kezelik.

Nyilvánvaló viszont, hogy a mozaik keltezését *sine conditione* nem lehet sem az ábrázolt alak embertani típusához, sem pedig a város vandál fennhatóságához igazítani:

- a) a mozaikon látható férfinak nem speciális, azaz a város vandál fennhatóságát tükröző (nordikus), hanem a Mediterraneumban általános, azaz minden korszakra jellemző (mediterrán) embertani vonásai vannak,
- b) az épület és a mozaik semmilyen olyan jellegzetességet nem mutat, amelyet vandál jellegzetességnek lehetne tartani,
- c) szükségtelen bizonyítani, hogy vandálok a bizánci bevétel után is élhettek a városban, amiként nemvandálok is ugyanott, már 533 előtt is,
- d) a város vandál vagy bizánci fennhatósága nem határozhatta meg kizárólagos jelleggel azt, hogy a tárgyalt mozaik éppenséggel bizánci vagy nem-bizánci stílusban és előképeket követve készült légyen.

A kormeghatározástól tehát semiképpen sem függhet szükségszerűen az ábrázolt férfi ethnikuma.<sup>182</sup> Ezen kívül – benyomásom szerint – az 5-6. sz-i mozaik-kutatás önmagában nem tud fölmutatni olyan jegyeket, melyek alapján az 533 előtti, azaz későrómai stílusú, helyi készülés és az 533 utáni, bizánci eredet dilemmája tévedhetetlenül eldönthető lenne, s nem különb a helyzetet a korábbi időszak mozaikjai keltezése körül sem, azokat is közmegegyezéssel („*par convention*”<sup>183</sup>) kelteznek. Az a tény pedig, hogy tudunk egy mozaikműhely működéséről a 400 körüli Carthago-ban,<sup>184</sup> önmagában természetesen nem befolyásolhatja kényszerítő erővel a min. egy évszázaddal későbbi Bordj-Djedid-i mozaikok keltezését.<sup>185</sup> Ismerünk azonban a városból más, 4-6. sz-i mozaik-leleteket is, köztük éppenséggel olyanokat, melyek pénzsek segítségével nagy valószínűséggel 550 utánra keltezhetők.<sup>186</sup> Nem árt itt megjegyeznünk, hogy hasonló itáliai mozaikokat a 6. sz-ra keltez a kutatás.<sup>187</sup>

A szóban forgó mozaikkal kapcsolatban a fentiekben ismertetett szakirodalmon kívül újabb kormeghatározási javaslatról nem tudok, a kérdéskör egyik elismert szakértőjének sajnos csak szóbeli közlése áll a rendelkezésemre: eszerint Bordj-Djedid 5. sz. végi készítése tartható valószínűnek. Ez utóbbihoz azonban hozzá kell azt tennünk, hogy a kutatás túlnyomó többségével szemben is éppen ezen kutató az, aki a konstantinápolyi császári palota mozaikjait lényegesen korábbra

keltezi.<sup>188</sup> Végül megemlítendő, hogy a justinianusi reconquista után Észak-Afrikában elkezdett hatalmas építkezések<sup>189</sup> és magának Carthago-nak kulturális „bizantinizálása” jól kimutatható<sup>190</sup> (533-ban egy orthodox püspököt iktattak be, a városban talált Justinianus-pénzek kimagaslóan nagy számúak<sup>191</sup>), legföljebb annak intenzitása és üteme tisztázatlan még.<sup>192</sup> (Az már egy másik, bennünket itt nem érdeklő kérdés, hogy ez a folyamat 600, vagy 650 körül valóban megállt-e.<sup>193</sup>) A „karthágói asszonyok” nevezett híres és kétségbevonhatatlanul bizánci stílusú mozaikot – pontosabb keltezés nélkül – egyszerűen 6. sz-inak tartják.<sup>194</sup> Az a tény pedig, hogy a város jelenleg egyetlen ismert bizánci kori temetőjében a pénzmellékelés szokása fél-évszázaddal később, csak 585-től kezdve mutatható ki,<sup>195</sup> elvileg még a legkevésbé sem zárja ki a városban a bizánci *anyagi kultúra* korábbi feltűnésének lehetőségét.

E helyzetben tehát mindaddig, amíg nem születik egy belső kronológiai elemzés a Bordj-Djedid-i mozaik témájáról, díszítő elemeiről és technikájáról, részben a Carthago-i mozaikok új elemzése,<sup>196</sup> részben az itt kifejtettek alapján úgy vélem, hogy a készülése korát illetően az eddigi apriorisztikus keltezési javaslatoktól eltérő hipotézist állíthatunk fel. Ez részben ethnikai ill. anthropológiai szempontokra, részben pedig régészeti jellegű analógiákra támaszkodik. Tekintettel tehát

- a) a vandálnak történt meghatározás véleményem szerint bizonytalan voltára,
- b) a Bordj-Djedid-i ábrázolásnak a Kissufim-i férfi hajviseletével, ruházatával és embertani típusával való egybeesésére,
- c) a kisszíjaknak mindkét mozaikon való jelenlétére,
- d) figyelembe véve Kissufim-é mellett a Beth Shean-i mozaik készülési korát, megengedhetőnek tartom azt a feltételezést, hogy a Bordj-Djedid nevű helyen feltárt mozaik bizánci eredetű,<sup>197</sup> azaz hogy kora 533 utánra, azaz a 6. sz. középső harmadára tehető – ez pedig éppen az az időszak, melyet néhány, pénzzel is keltezett sírlelet révén már korábban is a veretes, kisszíjas öv felbukkanása idejének volt szokás tartani.<sup>198</sup>

Szintén a Bordj-Djedid határrészben, de egy másik helyen: Lagha földjén 1904-ben bukkantak vadászatra induló és vadászó férfit ábrázoló mozaikokra; ezek elvesztek. Egy kéziratos értekezés szerint ezek a 6-8. sz-ra lennének keltezhetők, más szerint viszont nem kell a korukat ennyire széles időszakban megállapítani.<sup>199</sup> Nagy kár, hogy ez a mozaik nem áll a tudomány rendelkezésére, esetleg el lehetne dönteni, hogy egy hosszabb időn át kedvelt témával van-e dolgunk, vagy pedig a fenti Bordj-Djedid-i és a szóban forgó Lagha-i mozaik készülése megközelítőleg azonos időre tehető.

## 7. Byrsa

Carthago másik pontján, a Byrsa-nak nevezett citadella déli szárnyánál, a domb lejtőjén, Bordj-Djedid-től légvonalban 2 km-re (7. kép 2/2) 1844-ben kőbányászászkor mozaikokat találtak, melyek közül 3 töredék a Louvre-ba került (5. kép 2).<sup>200</sup> Az egyiken egy lovas

alakja látható, kinek felemelt jobb keze, rövid tunikája, a galoppban ábrázolt ló és farhámja, a lábai alatt levő növények oly mértékben emlékeztetnek a Bordj-Djedid-ire, hogy feltehető: azonos korban, az 5. sz. végén – 6. sz. elején készültek.<sup>201</sup> Eltérést jelent viszont, hogy a Byrsa-i ló farka nem rövidre vágott ill. csomóba kötött, hanem szabadon lebeg. A mozaik nagy mértékben restaurált, korábban még látható volt a lovas feje s hogy a lándzsát tartó bal kezével a nyeregbe támaszkodott. A lovas övet visel, melyet – akárcsak a lószerszám szíjzatát – piros tesserae jelzik. A tesserae kopott volta, a nagyfokú restaurálás miatt csak feltételesen állítható, hogy az övről 2 db kisszíj csüngött volna le (18. kép 1, 1a).

### 8. Bronz gyertyatartó a Kelet-Mediterraneumból

A kölni Schnütgen-Museum-ban őriznek egy öntött bronz gyertyatartót, mely formai és technikai szempontok alapján feltételezhetően a 6. sz.-ban, a Kelet-Mediterraneumban készült.<sup>202</sup> E gyertyatartó jelentőségét a steppei régészet számára a közelmúltban fedezték fel.<sup>203</sup> Ez egy tunikát viselő férfialakból áll, aki a kezében tartja a tényleges gyertyatartókat (19. kép 1). Figyelemre méltó a homlok fölött és hátul egyenesre vágott haj, mely viselet – többek között – a fentiekben tárgyalt mozaikokon is viszontlátható. A férfi a derekán széles, veretekkel díszített, kisszíjakkal ellátott övet visel (19. kép 1a-b). A veretek négyszögletesek, kisszámúak, nagyságuk az öv szélességével megegyezik, több mint egy veret szélességét kihagyva, ritkásan vannak az övön. Csat nincsen ábrázolva. Az övről 5 db kisszíj csüng le, melyek a veretknél csatlakoznak a derekszíjhoz. A kisszíjak végén egyértelműen ábrázolt, rövid szíjvég látható. A tárgy világos bizonyítéka annak, hogy a veretes, kisszíjas öv a 6. sz-i bizánci birodalomban elterjedt volt.<sup>204</sup>

### Befejezés – előszó

A Kissufim-i, Beth Shean-i, konstantinápolyi és Bordj-Djedid-i, valamint kérdőjelesen: a Byrsa-i mozaikon, továbbá a Kelet-Mediterraneumból származó gyertyatartón látható kisszíj-ábrázolások ezen öveknek egyedi és a maguk korában és régiójában: ritka szerkezeti elemének számítanak. Az elmúlt években igen nagyszámú 5-7. sz-i bizánci mozaik, falfestmény, ikon, szobor, elefántcsontfaragvány, textil és későrómai, bizánci övlelet publikációját néztem át,<sup>205</sup> de egyetlen más ábrázolás esetében sem merült föl bennem még csak a gyanúja sem annak, hogy kisszíjakat a fentiekben tárgyaltakon kívül is ábrázoltak volna. Mit jelent ez a kivételes ritkaság? Anélkül, hogy erre megnyugtató választ tudnék adni, álljon itt néhány gondolat!

Kétségtelen, hogy a bizánci ikonográfia közmondásosan archaizáló tendenciája (ld. 21. j.) a legkevésbé sem engedi meg, hogy valamilyen ábrázolás *hiányát* tipokronológiai érvként lehessen fölhasználni; a jelen esetben kizárólag valaminek a *megegyezése* tekinthető kiindulási alapnak. Ugyanezen okból valamilyen ábrázolás

gyakoriságából sem következik szükségszerűen az adott tárgy nagyobb vagy korlátozottabb elterjedtsége. E helyzetben mind Bizánc régészetének szakértője, de még inkább a jelen cikk szerzője, aki oda csak „vendégként” látogatott el, egyelőre csak nyugtázhatja a jelenséget. Esetünkben jelesül azt állapíthatjuk meg, hogy a bizánci ábrázolásokon a kisszíj megléte már az avarok megjelenése előtti időben, mégpedig a bizánci kultúrában mind a fővárosban, mind pedig a birodalomnak azon régióiban már kimutatható, melyek nemcsak nem érintkeztek a steppével, de még csak kapcsolatba sem hozhatók azzal (Palestina, Africa proconsularis).

Mi a helyzet a régészeti leletekkel? Először is túl kell lépünk – mert megvan rá a lehetőség! – a széltében-hosszában használt közhelyen („nem ismerünk Bizáncból temetőket”).<sup>206</sup> Ehhez mindenekelőtt meg kell(ene) szüntetni azt a magunk csinálta elszigeteltséget, amelyben jelenleg a steppei régészet, az iráni és bizánci művészettörténet az önmaga, belső életét éli s mindig csak a saját szakirodalmát olvassa. A kora középkori steppével és steppei népekkel foglalkozó régészekre konkrét feladat: 3 forráscsoport feldolgozása majd elemzése vár:

- vissza kell hódítani a tudomány számára azokat a tárgyakat, melyek a műkincskereskedelem révén a világ számos állami és magángyűjteményébe kerültek, s amelyek a katalógusokban és különféle képeskönyvekben legjobb esetben is művészettörténeti értékelést kapnak. Ezen muzeológusok, gyűjteménykezelők között ritkán akad olyan, aki tudná: a kora középkori bizánci ötvösség egy-egy, aranyból készült remekműve mögé hány szerényebb kivitelű, de jól keltezett és meghatározott régészeti-történeti kontextusból származó lelet sorakoztatható fel s ugyancsak ismeretlen előttük a – kétségkívül nem könnyen áttekinthető, de érdemleges kutatás esetén megkerülhetetlen – (volt) szovjet régészeti irodalom is.
- Másodsorban számolni kell azzal, hogy egy hatalmas területen szétszórtan ugyan, de mégiscsak ismerünk magános sírokat, sírleleteket és kisebb-nagyobb kincsleleteket a peloponnészoszi félszigetről, Kis-Ázsiából és Elő-Ázsia több országából, valamint Észak-Afrikából; ezek némelyike még pénzzel is keltezett. A *Byzantinische Zeitschrift* évente közzéadott bibliográfiája rendszeresen tájékoztatást ad a legújabb leletekről.
- A középbizánci kori ékszerek, használati eszközök stb. jobb megismeréséhez a harmadik forráscsoportot a klasszikus ókori emlékek ásatási közleményei jelentik. Nem kevés veszéllyel és utána járással – különösen közép- és kelet-európai kutatók számára –, de a nagy nemzetközi feltárások publikációiban a „Minor objects”, „objets mineurs”, „Kleinfunde” című fejezetekben itt-ott mégiscsak ráleletelni olyan tárgyakra is, melyeket a steppei régészet specialistái a maguk szűkebb szakterületén későavar, kazáriai vagy honfoglaló magyar stb. jellegzetességként tartanak számon.

Az említett közlemények révén megismerhető bizánci (típusú) régészeti anyagnak akár csak egy részével is megismerkedve nemcsak a bizánci régészeti leletek ismeretlen voltával kapcsolatos közhely általános érvénye, ill. helytálló volta kérdőjeleződik meg, hanem az is kiderülhet, hogy egy sor részben elhatároló jellegű, részben pedig pozitív jellegű adat áll rendelkezésünkre a veretes, kisszijas öv eredetének kutatásához.<sup>207</sup>

Módszertani megfontolások arra készítetnek, hogy *önmagában* sem leleteknek a hiányából, sem pedig ábrázolásoknak egy másik régióban való előfordulásából még nem szabad a veretes, kisszijas öv eredetére nézve közvetlen következtetést levonnunk. A kora középkori Európában ui. köztudottan több tárgytípus esetében is tapasztalható, hogy a lelőhelyeik sűrűsége egyáltalán nem tartható a helyi előállítás következményének (pl. a 6-7. sz-i „kopt” edények Itáliában és Dél-Németországban, az 5-10. sz-i közép-ázsiai edények a Káma-vidéken, a 9-10. sz-i dirhemek és a 10. sz-i volgai bolgár pénzek a Baltikumban és É-Európában). Természetesen a fentiekben tárgyalt ábrázolások alapján senkiben sem merülne föl, hogy a veretes öv kisszijasait közel-keleti vagy észak-afrikai eredetűnek tartsa. Ezen ábrázolások azt a következtetést viszont feltétlenül megengedik – mégpedig arra való különös tekintettel, hogy megfelelő leletek és ábrázolások ezidőben hiányzanak Közép- és Belső-Ázsiából valamint eurázsiai steppéről –, hogy a veretes, kisszijas öv eredetét egyáltalán nem Keleten, hanem Európában, a bizánci kul-

túrában kell keresnünk. E munkához segítségül hívhatók majd közismert, de az avar régészeti kutatás Kelet-centrikus szemlélete miatt még mindig nem kellően kiaknázott adatcsoportok ill. megfigyelések:

- a) a bajor és alamann övgarnitúrák tipokronológiai adatai,<sup>208</sup>
- b) a veretes, kisszijas öv kronológiája és elterjedése szempontjából nemcsak az itáliai langobard öv-leletek gyümölcsöztetendők,<sup>209</sup> hanem – az eddigiekénél sokkal jobban – az ábrázolások is (Stabio),
- c) azon megfigyelések, melyek a 6-7. sz-i délnémet emlékműanyag itáliai kapcsolataival és egész különösen az „alpi”, „itáliai” vagy Bieringen-i típusúnak nevezett övtípus bajor, alamann és avar földön való elterjedésével kapcsolatban már eddig is megszülettek,<sup>210</sup>
- d) az a körülmény, hogy a Kárpát-medencében napvilágot látott „kopt” edények<sup>211</sup> minden valószínűség szerint Itáliából kerültek ide.

Nyilvánvaló, hogy a 6-7. sz-i avar régészeti hagyatékek bizánci kapcsolatainak kutatása az e tárgykörben megjelent munkák<sup>212</sup> után is még számos újdonsággal fog szolgálni. A jövő munkák révén minden bizonynyal árnyaltabbban fogunk tudni tájékozódni azon kérdés vizsgálatában, hogy a Bizáncból jövő hatások és „hatások”<sup>213</sup> mily mértékben érkeztek a Balkán ill. Itália irányából. Meglehet, Itália lesz az, melynek e tekintetben játszott szerepe – az Alpoktól É-ra határozottan jelen levő mediterrán elemek alapján ítélve – jobban ki fog domborodni.<sup>214</sup>

## Byzantine and the small strapped belts from the VI-VII. Centuries

CSANÁD BÁLINT

The paper deals with the origin of the belts with strapends in the Early Middle ages, generally considered as an invention of the asiatic steppe peoples, which was intermediated by the Avars to their neighbours in the 6th-7th centuries. The author means that this commonplace is born without having taken into consideration any other period and cultural region. But belts played a distinguished role in the social and cultural life of European peoples since the time of Old Testament, especially in Rome, Byzantium and among the Franks in the 6th century. A survey of relevant archaeological finds and representations of belts in China, Sassaninan Iran and in the steppe of Inner and Central Asia proves that of any belts with strapends were made in the Orient before the 6th century. This means that the Avars couldn't bring it from Asia to Central Europe. An analysis of mosaics from Kissufim,

Beth-Shean in Israel, Umm-al-Rasas in Jordania, Constantinople and from Bordj Djedid in Tunesia, study of wall paintings in Bawit (Coptic Egypt), of the silk of Mozac and finally that of archaeological finds from Egypt, from Caesarea Maritima in Israel and in general in the Eastern Mediterranean, the author concludes that the type of belt in question is a Byzantine invention made in the middle of the 6th century, which diffused quickly all over the Empire during the reign of Justinian the Great.

This paper is a version in Hungarian of the article „Byzantinisches zur Herkunftsfrage des vierteiligen Gürtels” published in „Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in den 6.-7. Jh.,” by Cs. Bálint. *Varia Archaeologica Hungarica* 9 (2000)

## Jegyzetek

- 1 A. von Domaszewski: Cingulum. Paulys Real-Encyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft III 2 (Stuttgart 1899), 2561; H. Leclercq: Ceinture. Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie II 2 (Paris 1910), 2780-2784; összefoglalóan: J. Braun: Die liturgische Gewandung im Occident und Orient. Freiburg i.B. 1907, 67-69.
- 2 Ld. E. Schüppe: Gürtel und Orendismus. Oberdeutsche Zeitschrift für Völkerkunde 2 (1928) 126-146; E. Schwyzer: Profaner und heiliger Gürtel im Iran. Mit Exkurs über die idg. Terminologie für „Gürtel“ und „gürten“. Wörter und Sachen 12 (1929) 20-37; F. Hančar: Der Gürtel als Träger urchimlicher Kultgedanken. Asien-Berichte 1940/2, 4-18.
- 3 A női övekről ld. Martin (1991).
- 4 Összefoglaló feldolgozásuk nincsen, csak az e típushoz tartozó csatokról készült több, kizárólag tipológiai szempontú feldolgozás: D. Čallan' [= Csallány]: Pamjatniki vizantijskogo metalloobrabatyvajuščego iskusstva. ActaAnthHung 2 (1954) 311-348; 4 (1956) 261-291; *űő*: Byzantinische Schnallen und Gürtelbeschläge mit Maskenmuster. ActaAnthHung 10 (1962) 55-57; J. Werner: Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 1 (1955) 36-48; *űő*: Byzantischer Trachtzubehör des 6. Jahrhunderts aus Heraclea Lyncestis und Caricin grad. in: S. Uenze: Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 43 (1992) 592, Abb. 1:1, 8-14. Sajnos a legutóbbi években készült összefoglalások megközelítőleg sem teljes adatgyűjtésre támaszkodtak, vö. V. Varsik: Byzantinische Gürtelschnallen im Mittleren und Unteren Donauraum im 6. und 7. Jahrhundert. Slovenská Archeológia 40 (1992) 77-106; U. Ibler: Pannonische Gürtelschnallen des späten 6. und 7. Jahrhunderts. Arheološki Vestnik 43 (1992) 135-148. E szerzők figyelmét több olyan lelet elkerülte, mely a krími és az ibériai félsziget közötti hatalmas területről és Dél-Európából (Szicília, Szardínia), valamint Észak-Afrikából és a Közel-Keletről származik, ezen kívül a világ számos magángyűjteményében és múzeumi katalógusában is lehet ilyen övcsatokra bukkanni. U. Ibler cikkének és a kaukázusi leletek ismerete hiányában is jelenleg a legjobb adatgyűjtés E. Riemer: Byzantinische Gürtelschnallen aus der Sammlung Diergardt im Römisch-Germanischen Museum Köln. Kölner Jahrbuch 28 (1995) 777-809. A 6. sz. 1. feléből származó csatkarikás övekről nem esik itt szó, vö. D. Quast: Ein byzantinischer Gürtelbeschlag der Zeit um 500 aus Weingarten (Lkr. Ravensburg) Grab 189. Fundberichte aus Baden-Württemberg 21 (1996) 527-539; idem: Schmuckstein- und Glasschnallen des 5. und frühen 6. Jahrhunderts aus dem östlichen Mittelmeergebiet und dem „Sasanidenreich“. ArchKorr 26 (1996) 333-345. A Kárpát-medencei bizánci csatok feldolgozását ld. É. Garam: Die byzantinischen Schnallen im Karpatenbecken. in: Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe in den 6.-7. Jahrhunderten. Hg.: Cs. Bálint. Varia Archaeologica Hungarica 9 (2000)
- 5 Vö. P. Bouffard: Nécropoles burgondes. Les garnitures de ceinture. Cahiers de Préhistoire et d'Archéologie 1 (1945); Spätantike und frühes Mittelalter. Ausgewählte Denkmäler im Rheinischen Landesmuseum Bonn. Hg.: J. Engemann – Ch. B. Rüger. Führer des Rheinischen Landesmuseums Bonn und des Rheinischen Amtes für Bodendenkmalpflege 134 (Köln – Bonn 1991) 176, Fig. 121; J. Rivière: Une production d'origine étrangère: les garnitures de ceinture mérovingiennes de la Loire moyenne. Revue Archéologique du Centre 5 (1966/3) No. 19, 221-240; B. Trentesau: La damasquinure mérovingienne en Belgique. Plaques-boucles et autres accessoires de buffleterie. Dissertationes Archaeologicae Gandenses 9 (Gent 1966); Paulsen 31; R. Moosbrugger-Leu: Die frühmittelalterlichen Gürtelbeschläge der Schweiz. Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 14 (Bâle 1967); M. Martin: Bemerkungen zu den frühmittelalterlichen Gürtelbeschlägen der Westschweiz. Zeitschrift für Schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte 28 (1971) 29-57; idem: Die Romanen. Ur- und Frühgeschichtliche Archäologie der Schweiz. 6 (Zürich 1979) 13, Fig. 6; J. Werner: Archäologische Bemerkungen zu den dendrochronologischen Befunden von Oberflacht. Fundberichte aus Baden-Württemberg 1 (1974) 656-657, 18. j.; M. Ricci: Note in margine alle ipotesi ricostruttive dei sistemi per la sospensione della spatha e dello scramasax. in: Reperti Altomedioevali nel Civico Museo Archeologico di Bergamo. VI (Bergamo 1988) 185-191; S. Manfredi – F. Passard – J.-P. Urlacher: Les derniers barbares. Besançon 1992, 104-105; R. Reiß: Der merowingerzeitliche Reihengräberfriedhof von Westheim (Kreis Weißenburg-Gunzenhausen). Forschungen zur frühmittelalterlichen Landesgeschichte im südwestlichen Mittelfranken. in: Wissenschaftliche Beibände zum Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums 10 (Nürnberg 1994) 82-90.
- 6 W. Veek: Die Alamannen in Württemberg. GDV 1 (Berlin – Leipzig 1931) 65; K. Böhner: Die fränkischen Altertümer des Trierer Landes. GDV Serie B, 1 (Berlin 1958) 183-188; Paulsen 31-33; Bóna (1962); Christlein (1966) 44-60; idem: Eine langobardische Gürtelgarnitur von Bieringen, Kreis Horb. „Der Sülchgau“ 1971, 55-63; idem (1979) 66; F. Stein: Adelsgräber des achten Jahrhunderts in Deutschland. GDV Serie A IX (Berlin 1967) 33-34; O. von Hessen: Il materiale altomedievale nelle Collezioni Stibbert di Firenze. Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 7 (Firenze 1983) Tav. 8-13; J. Zábajnik: Zur Frage der Kontakte der nördlichen Peripherie des awarischen Kaganats mit den westlichen Gebieten. in: Conference 103-111; E. Riemer: Bemerkungen zu einer italischen Gürtelgarnitur aus Weingarten, Lkr. Ravensburg. Fundberichte aus Baden-Württemberg 21 (1996) 555-563.
- 7 A főbb veretípúsokat ld. Bálint (1995)
- 8 Tauschierarbeiten der Merowingerzeit. Kunst und Technik. Museum für Vor- und Frühgeschichte, Bestandkataloge Bd. 2, Museum für Vor- und Frühgeschichte, Hg. W. Menghin. Berlin 1994; M. Martin: Zu den tauschierten Gürtelgarnituren der Männergräber von Kölked-Feketekapu A. in: Kiss (1996) 345-361.
- 9 Vö. Bálint (1995) 217-218; 276, 465. j.
- 10 Pl. Kiss G. – Somogyi P.: Tolna megyei avar temetők. Dissertationes Pannonicae III.2. (Budapest 1984) 214, 12. tábla; 243, 41. tábla; lószerszámon: Selmeczi L. – Madaras L.: Avarkori és X-XII. századi magyar köznépi sírok Rákóczi falván. Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 1979-1980, Tab. II: 19. sír, 1-7.
- 11 Id. 5, 6. j.
- 12 László Gy.: Kovrat kagán fiainak történetéhez. (Megjegyzések a kettős honfoglalás forrásainak értelmezéséhez). in: Magyar őstörténeti tanulmányok, Hg. Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 227-228.

- 13 A már korábban is meglévő felfogás megszilárdulásához nyilván a tekintélyével is nagyban hozzájárult R. Ghirshman, akinek a veretes övek eredetével kapcsolatos felfogását másutt már kritizáltam: *Bálint* (1992) 314-317; *uő.*: (1995) 19-25. Módszerét és ismereteit bírálja *Dobžanskij* (1990) 36 is.
- 14 Ilyen eddig csak az ún. martinovkai típusú veretes övek esetében készült: *Bálint* (1995) 153-173; tájékozódásképpen ld. még *Werner* (1974)
- 15 *Mavrodinov* (1943) 184-200; e „párhuzamra” *Werner* (1974) Tab. II:1 is fontosnak tartotta utalni.
- 16 Vö. különösen *László* (1955) 177, 181-185, 226, 263.
- 17 Ugyanez a gondolat Taq-i Bostan kapcsán a szászánida övekkel kapcsolatban: *Gropp* (1970) 279. – A Taq-i Bostan-i reliefen ábrázolt övek viselői között szemmel láthatóan voltak rangbeli különbségek, tendenciájában a kisszijaik kisebb vagy nagyobb száma ezt tükrözhetné (a királyénak 10-12, kísérőinek és szolgálóinak 3-6 db). Mint arra másutt azonban már föl hívtam a figyelmet, nyilvánvaló naivitás (lenne) a darabszámokat automatikusan, az új-korban kialakult katonai rangjelzésekkel azonos módon értelmezni, vö. *Bálint* (1992) 372-373; *idem* (1995) 123.
- 18 V. I. Raspopova: Pojasnyj nabor Sogda VII-VIII vv. SA 1965/4, 78-91
- 19 Ma már le lehet írni, hogy ennek megvoltak az aktuálpolitikai indítékai is, amint azt is, hogy a Szovjetúnió elzárkózása következtében a kutatók nem jutottak hozzá a nyugat-európai publikációk legnagyobb részéhez.
- 20 *Christlein* (1979) 66
- 21 *Leitz* (1995) 75. – Más a helyzet a délnémet régészetben, ahol részletelemzések után kezd világossá válni: a koravar kori tárgyakkal való formai hasonlóságok mellett a lándzsák, nyílhegyek és kengyelek tekintetében ugyanannyi eltérés is megfigyelhető, amire az Itáliából való átvétel feltételezése ad magyarázatot. Ez utóbbi kérdéskörrel – szíves szóbeli közlése szerint – U. von Freeden foglalkozik.
- 22 *E. H. Peck*: The Representation of Costumes in the Reliefs of Taq-i-Bustan. *Artibus Asiae* 31 (1969) 101-124; *Gropp* (1970); *Werner* (1974); *Bálint* (1978); *Ghirshman* (1979)
- 23 *Mavrodinov* (1943) 214; *Bóna* (1962) 52.
- 24 *S. Georgieva*: K voprosu o t.n. „prabolgarskoj chudožestvennoj promyšlennosti” *Slavia Antiqua* 10 (1963) 331-365.
- 25 Röviden: *Bálint* (1992) 413; *idem* (1995) 14-15, 198-199.
- 26 A kutatás által a türk leletanyag legrégebb csoportjába sorolt szamarkandi sírban talált öv veretek és kisszijaik nélküli volt, vö. V. I. *Sprisevskij*: Pogrebenie s konem serediny I tysjačletija n.é. obnaružennoe okolo observatorii Ulugbeka. *Trudy Muzeja Istorii Narodov Uzbekistana* 1 (1951) 33-42. A Taš tübe-i (Tien-san) veretes, kisszijas öv a 7. sz. legelejénél régebbre nemigen keltezhető, vö. *A. K. Kibirov*: Rabota T'jan-šan'skogo archeologičeskogo otrjada. *Kratkie Soobščenia Instituta Étnografii* 26 (1957) 87, Fig. 4. A Kudyrga-i (Altáj), pénzzel keltezhetően legrégebb belső-ázsiai veretes, kisszijas öv a 8. sz. 2. harmadánál nem lehet korábbi, vö. *R. Kenk*: Frühmittelalterliche Gräber aus West-Tuva. *Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 4 (München 1982) 70, Fig. 18:39.
- 27 *M. K. Kadyrbaev*: Pamjatniki rannich kočevnikov Central'nogo Kazachstana. *Trudy Instituta Istorii, Archeologii i Étnografii* 7 (Alma-ata 1959) 184; 197. Fig. 25; B; *A. G. Maksimova* – *M. S. Merščiev* – *B. I. Vajnberg* – *L. M. Levina*: Drevnosti Čardary. Alma-ata 1968, 71-79; *Bóna* (1991) 14, Fig. 3; 235; *F. H. Arslanova*: Kurgany „s usami” vostočnogo Kazachstana. in: *Drevnosti Kazachstana*. Hg.: A. K. Akišev. Alma-ata 1975; *Bóna* (1991) 16, Fig. 4; 235.
- 28 Id. 22. j.
- 29 *Bóna* (1991)
- 30 vö. *Bálint* (1992) további irodalommal
- 31 *Martin* (1990) 73-75.
- 32 *Treuer* – *Lukonin* 112, No. 17; Taf. 34-35; *Splendeur* 196-197, No. 54.
- 33 E kérdés egy önálló, monografikus feldolgozást igényelne.
- 34 Vö. *C. J. Simpson*: Belt-Buckles and Strap-Ends of the Later Roman Empire: A Preliminary Survey of Several New Groups. *Britannia* 7 (1976) 201-202, H.-W. Böhme: Tombes germaniques des IV<sup>e</sup> et V<sup>e</sup> siècles en Gaule du Nord. *Chronologie – distribution – interprétation*. in: *Problèmes de chronologie relative et absolue concernant les cimetières mérovingiens d'entre Loire et Rhin*. Hg.: M. Fleury – P. Périn. Bibliothèque de l'École des Hautes Études. IV<sup>e</sup> Section. 326 (Paris 1978) 28, Fig. 6: 25-35; *M. Sommer*: Die Gürtel und Gürtelbeschläge des 4. und 5. Jahrhunderts im römischen Reich. *Bonner Hefte zur Vorgeschichte* 22 (1984) Taf. 19: 1-4; 34:2; 37:9; *L. Barkóczi*: Beiträge zur Geschichte der Provinz Valeria im IV-VI. Jh. *Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis* 1994, 57-104; *Uenze* (1996) Abb. 14:3, 6.
- 35 pl. *Uenze* (1996) 167, Abb. 14: 3, 6, 7
- 36 A Dailaman-i és az észak-szíriai leletekről ld. *Bálint* (1992) 317-321, 324-325, további irodalommal
- 37 Kutatástörténetét ld. Taq-i Bostan IV. 11-18.
- 38 *U. K. Köhalmi*: La périodisation de l'histoire des armements des Nomades des steppes. *Études Mongoles* 5 (1974), 150; *Bálint* (1978) 189, n. 47.
- 39 Lehetségesnek tartom, ennek az lenne az oka, hogy Taq-i Bustan annak idején valamilyen okból nem épült bele az avar és a steppei régészeti kutatás több évtizeden át meghatározó alakjának, *László Gyulának* munkásságába. Közvetve megerősíti ezt, hogy a magyar kutatástól független *N. Mavrodinov* használta ill. használni akarta a szóban forgó reliefet, csak éppen az általa ismert publikációk alapján nem tudta eldönteni, hogy viseltek-e övet a Taq-i Bostan-ban ábrázolt férfiak vö. *Mavrodinov* (1943) 194. Az pedig a tudománynak végzetes széttagoltságát mutatja, hogy Taq-i Bostan öveinek első elemzése megmaradt a szászánida Irán kutatási keretein belül, s nem figyeltek föl rá a steppei régészet művelői (vö. *E. Herzfeld*: *Geschichte der Stadt Samarra*. *Ausgrabungen von Samarra*. VI. in: *Forschungen zur islamischen Kunst* II, Hamburg 1948, 233.). E hiányosság csak *G. Gropp* cikke (vö. *Gropp* 1970) után szűnt meg, mely munkát végre *Bizánc* és a steppe kutatói is jól ismerik.
- 40 vö. *Werner* (1974); *Bálint* (1978) 189, 47. j.
- 41 *Sh. Fukai*: Conclusion. in: Taq-i Bustan IV. 161-162.
- 42 ibidem
- 43 *Bálint* (1991); *idem* (1995)
- 44 *Lavin* 201-202; *M. C. Mackintosh*: Taq-i Bustan and Byzantine Art. A Case for Early Byzantine Influence on the Reliefs of Taq-i Bustan. *Iranica Antiqua* 13 (1978) 166-177.
- 45 Taq-i Bustan IV. 48-49; *M. Aoyagi*: Flying Victory – its Prototype and Diffusion. uott, Appendix II, 167-177.
- 46 *P. P. Soucek*: Farhad and Taq-i Bustan: The Growth of a Legend. in: *Studies in Art and Literature of the Near East*. Hg. P. J. Chelkowski. New York 1974, 40.
- 47 E munka a kezdeteknél tart, ld. *R. Ettinghausen*: From Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World. Three Modes of Artistic Influence. *The L. A. Mayer Memorial Studies in Islamic Art and Archeology* 3 (Leiden 1972). Ennél sokkal többet írtak a Bizáncot ért iráni hatásokról, ld.

- elsősorban *Grabar* (1968) I, 265-290, 663-668; *idem* (1971); *P. O. Harper: Sources of Certain Female Representations in Sasanian Art.* *ibidem* 503-515.
- 48 *P. O. Harper: Evidence for the Existence of State Controls in the Production of Sasanian Silver Vessels.* in: *Ecclesiastical Silver Plate in Sixth-Century Byzantium.* Hg. S. A. Boyd – M. Mundell Mango. *Dumbarton Oaks Research Library and Collection* (Washington, D.C. 1993.) 149.
- 49 *Bálint* (1978) 201, Fig. 14: 6-8.
- 50 *N. Garsoïan: Byzantium and Sasanians.* in: *Cambridge History of Iran, 4. From the Arab Invasion to the Saljuqs.* Hg. E. Yarshater. *Cambridge* 1983, 569-570.
- 51 *Bálint* (1992) 421-422; *B. Utas: Byzantium seen from Sasanian Iran.* in: *Aspects* 23-24; a szászánida művészetet ért nyugati hatásokról ld. még *M. Bussagli: The „Frontal” Representation of the Divine Chariot. Similarities between the Figurative Arts in the East and West.* *East and West* 6 (1955) 9-25; *D. G. Shepherd: Iran between East and West.* in: *East and West in Art.* Hg. T. Bowie. *Bloomington – London* 1966, 84-105.
- 52 *M. Bussagli: Central Asian Painting.* *London – Basingstoke* 1978, 19-29.
- 53 *M. Gautier – van Berchem: The Mosaics of the Dome of the Rock in Jerusalem and of the Great Mosque in Damascus.* in: K. A. C. Creswell: *Early Muslim Architecture.* *Umayyads A.D. 622-750.* I. 1. *Oxford* 1969, 211-372; *irodalmát ld. Hellenkemper Salies* (1987).
- 54 *Ja. I. Smirnov: Vostočnoe serebro.* *Atlas drevnej serebrjanoi i zolotoj posudy vostočnago proischozdenija, najdennoj preimuščestvenno v predelach Rossijskoj imperii.* *St. Petersburg* 1909, Taf. XXXVII; *Sasanian Silver.* *Late Antique and Early Mediaeval Arts of Luxury From Iran.* *The University of Michigan Museum of Art* 1967, 102-103, No. 15.
- 55 Részletes elemzését ld. *P. O. Harper: Silver Vessels of the Sasanian Period.* I. *Royal Imagery.* *New York* 1981, 117-119.
- 56 *Marschak* (1986) Fig. 195; 437, No. 195 V. P. Darkevič: *Chudožestvennyj metall Vostoka VIII-XIII. vv.* *Moskva* 1976, 23: 7 – 8. sz.; *Trever – Lukonin* 111, No. 15, Abb. 29. keltezi a legkorábbra: 7. sz.; *Splendeur* 212-213, No. 66: 7. sz. 2. fele – 8. sz. eleje.
- 57 ld. 54. j.
- 58 *J. P. C. Kent – K. S. Painter: Wealth of the Roman World AD 300-700.* *London* 1977, 150, No. 316; *Marschak* (1986) No. 193.
- 59 *J. Kröger: Sasanidischer Stuckdekor.* *Baghdader Forschungen* 5 (Mainz 1982), 164-166. – Ez a lelet sajnos elkerült a figyelmem a szászánida öveket elemző munkám írásakor, vö. *Bálint* (1992).
- 60 *Mavrodinov* (1943) 195-199.
- 61 *Mavrodinov* (1943) 195.
- 62 Ha N. Mavrodinov kellően tájékozott lett volna a steppe régészeti kutatásában és ha legalább azt a sorozatot ismerte volna, melyben a most említendő mű megjelenése után 7 évvel az ő könyvét adták ki, akkor éppenséggel hivatkozhatott volna arra a gondolatra, hogy a veretes öveket vagy a karavánok jutatták el Dél-Oroszországból Kínába, vagy eredetileg is Ázsiából származtak, netán pedig az avarok hozták volna el Európába. Csakhogy akkor az ugyanott olvasható figyelmeztetést is megszívlelhette volna: „...ma még nem rendelkezünk elég hiteles leletanyaggal Belsőázsiból (sic! B.Cs.) s amit ismerünk, annak időrendi helyzete és összefüggései sem mindig világosak. Még a belsőázsiai őshaza fekvését sem ismerjük.” ld. *Marosi A. – Fettich N.: Dunapentelei avar sírleletek.* *ArchHung* 18 (1935) 91. N. Mavrodinov munkájával és szemléletével részletesen foglalkozom a nagyszentmiklósi kincsről készülő munkámban.
- 63 *D. Schlumberger: Le palais ghaznévide de Lashkari bazar.* *Syria* 29 (1952) Pl. XXI: 2, 3; XXII: 1; *idem: Lashkari bazar. Une résidence royale ghaznévide et ghoride.* 1A. *L'architecture. Mémoires de la Délégation Archéologique Française en Afghanistan* 18 (Paris 1978) Pl. 121: b; 122: b; 123; 124: b, balra; *Ch. Wilkinson: Nishapur. Some Early Islamic Buildings and Their Decoration.* *New York* 1986, 205-214. Az utóbbi keltezésével a közzétett nem tudott megbirkózni, az általa áttekintett analógiák közül a Ch. Wilkinson által is kiemelten hivatkozott arany medaillonnak van jelentősége, mely a 10. sz. 2. feléből származik, vö. *N. Bahrami: A Gold Medal in the Freer Gallery of Art.* in: *Archaeologica Orientalia in memoriam Ernst Herzfeld.* Hg. G. C. Miles. *New York* 1952, 5-20.
- 64 *Sun* (1986) 313, Fig. 2-4. Kardos Tatjánának mondok hálas köszönetet a cím átirásáért.
- 65 *Mavrodinov* (1943) 199.
- 66 *B. Laufer: Jade. A Study in Chinese Archaeology & Religion.* *New York* 1974<sup>2</sup> 286-293.
- 67 *Chou Hsi-pao: Chung-kuo ku-tai fu-shih shih.* *Peiping* 1984.
- 68 *ibidem* 274, Fig. 1, 2, 5.
- 69 *Ld. pl. Watt* (1990) 55, Fig. 66; 59, Fig. 75.
- 70 *Sun* (1986) 306; *Watt* (1990) 55, Fig. 67-70; *J. Rawson – E. Bunker: Ancient Chinese and Ordos Bronzes.* *Hong Kong* 1990, No. 143; *A. T. Kessler: Empires beyond the Great Wall. The Heritage of Genghis Khan.* (Los Angeles 1993) 75-79.
- 71 Erre a – különben irreális – lehetőségre már korábban föl-hívtam a figyelmet, vö. *Bálint* (1992) 413-414, 477. j.
- 72 *B. Gyllensvärd: T'ang Gold and Silver.* *Stockholm* 1957, 50-51, Fig. 16; *Sun* (1986) 309.
- 73 Az avarok, a honfoglaló magyarok és a protobulgárok régészeti kutatásában csak az eurázsiai steppéről és Ázsiából származó leleteket, ábrázolásokat és az azokkal foglalkozó szakirodalmat követik figyelemmel s a Bizánctól, Itáliától, a meroving és karoling birodalomból származókat nem, ld. *Cs. Bálint: Über die „Orientpräferenz” in der archäologischen Forschung der Awaren, Protobulgaren und landnehmenden Ungarn.* in: *Zwischen Ost und West.* Hg.: J. Henning. *Frankfurt/Main* 2000 (sajtó alatt)
- 74 *A. Häusler: Über Archäologie und Ursprung der Indogermanen.* in: *Whither Archaeology? Papers in Honour of Evžen Neustupný.* Hg.: M. Kuna – N. Venclová. *Praha* 1995, 214.
- 75 A Kissuffim-i mozaiknak a kora középkori steppei és avar régészet számára kiemelkedő jelentőségére először az akadémiai doktori értekezésem téziseiben utaltam: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe.* (kézirat) *Budapest* 1991, 11-12; majd bővebben írtam róla: *Bálint* (1995) 203-215, Fig. 61-63.
- 76 *M. Avi-Yonah: Une école de mosaïque à Gaza au sixième siècle.* in: *Art in Ancient Palestine.* *Jerusalem* 1981, 389-395; az Izraelben feltárt mozaikok összefoglalását *Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Land. I-II.* Hg. M. Avi-Yonah. *London* 1975, 1976; *Ovadiah* (1984)
- 77 E körülménynek a zsidó művészet – nyilvánvalóan később kialakult – ábrázolási dogmái miatt van vallástörténetileg különösen nagy hordereje, hiszen már a 245-256-ban készült Dura Europos-i zsinagóga falfestményeitől (vö. *J. Gutmann: Dura-Europos: Die Synagoge. Reallexikon zur byzantinischen Kunst.* I. [Stuttgart 1966] 1230-1240.) kezdve emberalakok, bibliai jelenetek sorát láthatjuk a palesztinai kora középkori zsinagógák padlómozaikjain és falfestményein.

- 78 A. Cutler: Uses of Luxury: on the Functions of Consumption and Symbolic Capital in Byzantine Culture. in: Byzance et les images. Hg. A. Guillou – J. Durand. Conférences et colloques du Louvre. La documentation française. Paris 1994. 295.
- 79 A. Jacoby: Das geographische Mosaik von Madaba. Die älteste Karte des heiligen Landes. Studien über christliche Denkmäler 3 (Leipzig 1905); M. Avi-Yonah: The Madaba Mosaic Map. Jerusalem 1954; H. Donner: The Mosaic Map of Madaba. An Introductory Guide. Palestina Antiqua 7 (Kampen 1992)
- 80 Cohen (1993); *idem*: Bnia ve recafot psifas bizantiot liad Kissufim. Qadmoniot 12 (1979) 19-24 (E cikket Tuvia Ben Jair [Haifa] baráti fordítása révén ismerem, fogadja érte köszönetem!); *idem*: The Marvelous Mosaics of Kissufim. Biblical Archaeology Review 6 (1980) 16-23; Treasures of the Holy Land. Ancient Arts from the Israel Museum. Hg. J. P. O'Neill. The Metropolitan Museum of Art, New York, 1986, 244-245, Fig. 109-110; *Ovadiah – Mucznik* (1983); M. Ben Dov – Y. Rappel: Mosaics of the Holy Land. New York 1987, 113.
- 81 Y. E. Meimarís: Chronological Systems in Roman-Byzantine Palestine and Arabia. Athens 1992, 132-133.
- 82 Legjobb fényképe Id.: (szerző és szerkesztő nélkül) Highlights of Archaeology. The Israel Museum, Jerusalem. 1984, 111: alul.
- 83 Roussin (1989) 43, 44, 257, 258, 263, 292, 293; *Ovadiah – Mucznik* (1983) 277.
- 84 J. Dounce-Voûte: Les pavements des églises byzantines de Syrie et du Liban. Décor, archéologie et liturgie. Publications d'Histoire de l'art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain 69 (1988) 480, 31. j.
- 85 L. Robert: Les gladiateurs dans l'Orient grec. Bibliothéque de l'École des Hautes Études 278 (Paris 1940), különösen 331, 6. j., ahol annak szükségességéről ír, hogy érdemes lenne tanulmányozni: mi volt a gladiátorok öltözetének folytatása a kelet-római birodalomban?
- 86 A meghatározásért Éry Kingának tartozom köszönettel.
- 87 Somogyi P.: Lábbeli veretek a Délorosz-sztyepről. MFMÉ 1984/85-2, 105-123.
- 88 Bálint (1992); *uő* (1995) 92-97. A veretes lábbeli világméretű elterjedésének szemléltetésére íme további két, földrajzi és kulturális tekintetben „szélsőséges” adat: Nubiából Id. S. Jakobielski: Polish Excavations at Old Dongola in 1976 and 1978. in: Nubian Studies. Proceedings of the Symposium for Nubian Studies (Cambridge 1978). Hg. M. Plumley. Warminster 1982, 124, Fig. 8; Kelet-Turkesztánból Id. G. Gropp: Archäologische Funde aus Khotan Chinesisch-Ostturkestan. Die Trinker-Sammlung im Übersee-Museum, Bremen. Bremen 1974. 109, Fig. 41a-d; 106-108; s természetesen nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a veretes lábbeli használata mily nagy mértékben volt elterjedt a meroving kultúrában.
- 89 Gai Sollii Apollinaris Sidonii Epistvlae et Carmina. Monumenta Germaniae Historica Avctorvm Antiquissimorum VIII, Berlin 1887) 71. A forrás hivatalos francia kiadásában az övet „szögekkel díszített rénszarvasbőrből” (ceinturons de peau de renne ornés de clous) készülnek fordították, Id. Sidoine Apollinaire II. Lettres (Livres I-V), par A. Loyer. Paris 1970, 156; egy másik francia fordítás szerint ugyanez az öv „kidudorodásokkal díszített prém-ből” (ceintures de fourrure ornées de bossertes) való, Id. L.-Ch. Feffer – P. Périn: Les Francs. II. A l'origine de la France. Paris 1987, 94.
- 90 Trilling (1989) Fig. 36, 37.
- 91 Alföldi (1935) 67; Kaniška 2. századi szobrán: D. Nicolle: Early Medieval Islamic Arms and Armour. Gladius (Tomo Especial) 1976, 10, Fig. 1: balra (ugyanott veretes lábbeli is!); 233-260 között elrejtett római kincsben egy fejevőlemezen ábrázolt Mars oldalán: J. Keim – H. Klumbach: Der römische Schatzfund von Straubing. München 1959, Taf. 27; J. Werner: Spätromische Schwertortbänder vom Typ Gundremmingen. BVbl 31 (1966) 137, 13. j.; a velencei Szt. Márk székesegyház tetracha-szoborcsoportján ill. ugyanezen szobornak Istanbulban maradt darabján, mely Diocletianus loviust és Galerius, valamint Maximianus Herculiust és Constantius Chlorust ábrázolja és amely 293-295 körül Alexandriában készült: *Effenberger – Severin* (1992) 22, Fig. 13a-b; N. Firatli: La sculpture byzantine figurée au Musée Archéologique d'Istanbul. Bibliothèque de l'Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul 30 (1990) 4-5, Pl. I:2; egy tetrachia kori szobortöredéken Moesia Inferiából: M. Tomović: O jednoj gornjomezijskoj skulpturskoj predstavi tetrajhiskog cara (?). in: Izdarje Dragoslav Srejić. red.: M. Lazić. Univerzitet u Beogradu – Centar za Arheološko Istraživanje 17 (Beograd 1997) 425, Fig. 3: egy, szintén a tetrachia korából való stele-töredéken: M. V. Brugnoli: Doni ai musei dello stato (1945-1954). Museo Nazionale Romano. Bolletino d'Arte 39, 1954, 278-279, Fig. 3; a Darabgird-i reliefen, ahol az I. Shapur által legyőzött Valerianus visel ilyet: B. J. Overlaet: Swords of the Sasanians, Notes on Scabbard Tips. in: Archaeologica Iranica et Orientalis. Miscellanea in honorem Louis Vanden Berghe. II. ed.: L. de Meyer – E. Haerincx. Gent 1989, 751, Fig. 1: c; egy 4. sz. végi 5. sz-i ezüst tálon, mely Achillest és Briseist ábrázolja: *Byzance* 105; *Weitzmann* (1979) 221, No. 197; Probus Amicius consul 406-ban készült, Honorius-t ábrázoló diptichonján: *ibidem* 5, No. 4. Összefoglalóan: M. Kazanski: A propos des armes et des éléments de harnachement „orientaux” en Occident à l'époque des Grandes Migrations (IV<sup>e</sup> - V<sup>e</sup> s.). Journal of Roman Archaeology 4 (1991) 123-139. – Érdekesség kedvéért érdemes itt megemlíteni, hogy az un. langobárd királyi kincs hamisító is korban és kulturálisan egyaránt odaillőnek érezték a sasfejes kardmarkolatokat: D. Kidd: The 'Lombard Treasure' 1930-1990. Jewellery Studies 4, 1990, 67, Fig. 16, 17.
- 92 A. *Ovadiah*: Mosaic Pavements Discovered in the Las Decade in Israel (1970-1980). in: III. Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico. Ravenna 1980. ed.: R. Fariola Campanati. Ravenna 1983, 314: „The artist of Kissufim – Alexander... held a free, even daring compositional view and had a tendency to go beyond the bounds of the artistic conventions of the period and region in which he worked.”
- 93 M. Mundell Mango – C. Mango – A. Care – E. and M. Hughes: A 6th-century Mediterranean Bucket from Bromeswell Parish, Suffolk. Antiquity 63 (1989) 300-301, Fig. 4a-b; M. Piccirillo: I mosaici di Giordania. Roma 1986, 95, Tav. V és 187, Cat. 21; *Fitzgerald* (1939) Tab. XVI, bal felső.
- 94 A Güttingen-i temető 38. sírjában talált bronz füles tálka 600 körül készült, vö. G. Fingerlin: Die alemannischen Gräberfelder von Güttingen und Merdingen in Südbaden. GDV Serie A XII (Berlin 1971) Taf. 22; J. Hubert – J. Porcher – W. F. Volbach: Europe of the Invasions. New York 1969, 212, Fig. 219; 359, No. 219. A hasonló Karthago-Byrsa-i ábrázolást Id. jelen cikk 5. kép 3.
- 95 Burg (Svájc), 4. századi: Gallien in der Spätantike. Von Kaiser Constantin zu Frankenkönig Childerich. (kiállítási katalógus) Mainz 1980, 221-223, No. 361; egyiptomi 4/5. sz-i textiltöredéken: *Effenberger – Severin* (1992) 162, No. 78; Carthago, 5. század végi – 6. század eleji: *Parrish* (1984) 128-130, No. 16; Tab. 25; Jordánia, 6. századi: M. Piccirillo: Archaeological Excavations at 'Ayoun Mousa –

- Mount Nebo 1984-1987. Annual of the Department of Antiquities of Jordan 32 (1988) Pl. XL:2; *idem*: Chiese e mosaici di Madaba. Studium Biblicum Franciscanum, Collectio Maior 34 (Jerusalem 1989) 220, alul; Szíria, 6. századi: *Byzantium* 85-6, No. 77. Az alább tanulmányozandó Bordj-Djedid-i mozaik szempontjából is igen fontos P. Gauckler: La personification de Carthage. Mémoires de la Société nationale des Antiquaires 63 (1904) 1-14.
- 96 A négyszögletes övveretek a későrómai kortól kezdve nagy számban és széles területen elterjedtek: pl. a 3. sz. 2. felében Grúziában: A. M. Apakidze et alia: Mcheta. Itogi archeologičeskich issledovanij, I. Archeologičeskie pamjatniki Armazis-chevi po raskopkam 1937-1946 gg. Tbilisi 1958, 30, Fig. 5 (Septimius Severus aureusával, Fillippus junior 247-249, Valerianus 253-260 pénzével együtt); egy 334-337. között készült, Alexandriából származó porphyrszobron: A. Salvioni (Hg.), Milano capitale dell'impero romano 286-402 d.c. Milano 1990, 327, No. 5a.1h; a kercsi temető 4. sz. közepén készült, II. Constantius-t ábrázoló ezüst tálján: A. Bank: Byzantine Art in the Collections of Soviet Museums. Leningrad 1977, Fig. 1; a 4. sz-i Közép-Ázsiában (?), vö. Animals in Art. Hg. J. Rawson, British Museum, London 1977, 15, Abb. 30; pannóniai 4. sz-i leletekben, vö. A. Sz. Burger: The Late Roman Cemetery at Ságvár. ActaArchHung 18 (1966) Tab. XCI: 8a-c; Spätantike und frühes Christentum. Hg. H. Beck – P. C. Bol. (Ausstellungskatalog) Frankfurt am Main 1983-84, 633-634, No. 221; az istanbuli múzeum és a velencei Szt. Márk székesegyház tetrarchia kori szobrain, ld. jelen munka 89. j.; a 380-390-es évekből származó Thetford-i kincsben: C. Johns – T. Potter: The Thetford Treasure. Roman Jewellery and Silver. British Museum (London) 1983, 11; a 4. sz-i Kis-Ázsiában: D. Buckton: The Beauty of Holiness: *opus interrasile* from a Late Antique Workshop. Jewellery Studies 1 (1983-84) 15-19 (e leletnél különösen figyelemre méltó a veret szélének a 6-7. sz-ban gyakori gömbsorral való keretelése); az 5. sz. legelején: M. Feugère: Apollon et Daphné sur une boucle de ceinturon tardo-romaine en argent doré. Archäologisches Korrespondenzblatt 22 (1992) 128-129, Fig. 3, 4; a 4-5. sz. fordulóján a Sackrau-i leletben: Dr. Grempler: Der II. und III. Fund von Sackrau. Berlin 1888, Taf. III: 18-19; az 5. században; O. von Falke: Spätantiker Goldschmuck aus Alexandria. Pantheon 7 (1934) 372., Fig. 4a-b. Mindezek mellett egy 5. század eleji szicíliai mozaikon a későrómai katonai öveknek is felismerhetők jó párhuzamai: A. Carandini – A. Ricci – M. de Vos: Filosofiana. La Villa di Piazza Armerina. Palermo 1982, I. 213, Fig. 118; 219, Fig. 123. – A későrómai kori díszített öv kultúrtörténetének vázlatát ld. Alföldi (1935) 64-65; A. Kollautz: Die Ritzezeichnungen von Nosa, erläutert an weiteren archäologischen und historiographischen Denkmälern und Quellen zu Kleidung und Haartracht von Nomadenvölkern. in: D. Dimitrievič et alia (Hg.), Problemi seoba naroda u Karpatskoj kotlini (Novi Sad 1978) 150, 22, 24-26. j.; összefoglalás a közép-európai Barbaricumban talált római övekről: R. Madyda-Legutko: Importe von metallenen Gürtelteilen des römischen Heeres im mitteleuropäischen Barbaricum. Archeologia 42 (1991) 85-115; egy, a 6. sz-i veretek szempontjából fontos 5. sz-i előzmény ld. T. Kolnik: Römische und germanische Kunst in der Slowakei. Bratislava 1984, Fig. 181:3
- 97 A. Walmsley: Byzantine Palestine and Arabia: Urban Prosperity in Late Antiquity. in: Towns 128, Fig. 6.1. Legfrissebb összefoglalás: Y. Tsafir – G. Foerster: Urbanism at Scythopolis – Bet Shean at the forth to sevenths Centuries. DOP 51 (1997) 85-146. – A helynév régisége miatt alaptalan lenne egy olyan, igazolhatatlan feltevés-sorozatba belebonyolódni, mely a „szkíta” melléknévnek „barbár, tehát steppei” értelmezésével, majd annak a templom építése korára való alkalmazásával lehetőséget kínálna a szóban forgó öv-típus steppei eredeztetéséhez.
- 98 Fitzgerald (1939) sorszám nélküli színes tábla a belső cimlap után; G. Åkerström-Hougen: The Calendar and Hunting Mosaics of the Villa of the Falconer in Argos. Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen 4°, 23 (Stockholm 1974) 78, Fig. 43:4; Roussin (1989) 491; a mozaikról Sophie Durocher (Israel Department Authorities) és Yoram Tsafir (Hebrew University of Jerusalem) bocsájtotta rendelkezésemre az itt közölt fényképeket. Fogadják érte hálás köszönetem!
- 99 M. Avi-Yonah: Mosaic Pavements at el-Hammam, Beisan. The Quarterly of the Departments of Antiquities in Palestine 5 (1936) (11-36) 25
- 100 Ovadia (1987) 30; E. Kitzinger: Byzantinische Mosaiken in Israel. München 1966, 20.
- 101 M. Piccirillo: The Mosaics of Jordan. American Center of Oriental Research Publications 1 (Amman 1993) 232, 240-241; uő: Umm al-Rasas – Kastron Mefaa: le complex ecclésiastique de Saint Paul après la troisième campagne de fouilles. Antiquité Tardive 5 (1997) 303-307; A. Acconci: Su alcuni lacerti pittorici di Umm er-Rasas – Kastron Mefaa. in: Bisanzio e l'Occidente: arte, archeologia, storia. Studi in onore di Fernanda de' Maffei. ed. C. Barsanti et alia. Roma 1996, 193-205. Egy fontos könyvet nem találtam meg a könyvtárakban: M. Piccirillo et alia: Umm al-Rasas, Mayfa'ah I: Gli scavi del complesso di Santo Stefano. Studium Biblicum Franciscanum, Coll. Maior 28 (Jerusalem 1994).
- 102 Pontos rendeltetésük – világi-e vagy laikus – ismeretlen, a közleményekben „chapelle” ill. „Kapelle” vagy „salle” a megnevezésük, vö. Walters (1974) 109.
- 103 J. Clédat: Bawit. Dictionnaire d'Archéologie Chrétien et de Liturgie 2, 1 (1910) 203-251; Walters (1974) 288-290.
- 104 Krause – K. Wessel: Bawit. Reallexikon zur byzantinischen Kunst I, Stuttgart 1966, 567-583; A. Grabar: Die Kunst im Zeitalter Justinians. München 1967, 172-178; Walters (1974) 288-290; E. Dassmann: Zu den Davidszyklen im Apollon-Kloster von Bawit. in: Tesserae. Festschrift für J. Engemann. Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband 18 (1991) 128-129.
- 105 K. Wessel: Koptische Kunst. Die Spätantike in Ägypten. Recklinghausen 1963, 180; P. du Bourget S.J.: Die Kopten. „Kunst der Welt” Baden-Baden 1967, 45; K. Weitzmann: Some Remarks on the Sources of the Fresco Paintings of the Cathedral of Faras. in: Kunst und Geschichte Nubiens in christlicher Zeit. Hg. E. Dunkler. Recklinghausen 1970, 337.
- 106 Kéziratom lezárása után jutott kezemhez Lucchesi-Palli (1995) cikke, mely néhány ponton az általam elvégzett munkával párhuzamosságot mutat. A legfontosabb annak felfedezése, hogy az általam is tárgyalt Bawit-i festmények és Kissifim-i mozaik azt a típusú övet ábrázolják, melynek eredete E. Lucchesi-Palli szerint „bei den Steppen- und Nomadenvölkern zu suchen”. A további részletekben viszont az érdeklődésünk és olvasottságunk – minthogy más-más a kutatási területünk – több eltérést mutat; ebből fakadóan eltérők a végkövetkeztéseink is. E. Lucchesi-Palli korra, kulturális és etnikai vonatkozásokra való tekintet nélkül együtt tárgyalja pl. a hun kori övleleteket a 8-9. sz-i szogdiai ábrázolásokkal, amit túlzott sematizálásnak tartok. Azt pedig a steppei régészet művelői jól tudják, hogy az avar övek problémakörében nem elsősorban R. Ghirshman, Irán világhírű kutatója volt kellően járatos (ld. jelen mű 11. j.). Az avar ill. steppei régészetben való tájékozatlanságát mutatja az általa használt

- terminus technicus, mely helyett német nyelven a „mehrteilige” vagy vieltailige Gürtelgarnitur” kifejezés használatos. Végül arról már csak tipológiai okból sem lehet szó, hogy „Eine größere Verbreitung der Gürtel mit Riemengehänge findet in der Zeit Attilas statt...”, mert a hunkoriak típusa alapvetően eltér von den hier besprochenen mehrteiligen Garnituren. Az E. Lucchesi-Palli által hivatkozott bizánci és keleti (iráni, közép-ázsiai, iszlám) ábrázolásokat ismertem, ám a cikke elolvasása után a nagy részüket mégis újból ellenőriztem, s újból megállapíthatom: annak a veretekkel díszített, kisszíjjakkal ellátott öv-típusnak, melyet a közép- és kelet-európai régészetben „mehrteilige Gürtel” hívnak, s amelyek kutatásom kizárólagos tárgyát képezi, a 6. sz-ban a jelen cikkemben tárgyaltaknál nincsen több lelete és ábrázolása. (Megnyugtató számomra, hogy az általa áttekintett és párhuzamba vont ábrázolásoknál mindig megjegyezte: „Ein Gürtelgehänge fäht aber.” Ami a római, bizánci és kopt ábrázolásokon látható viselet E. Lucchesi-Palli által tárgyalt többi részletét, azok esetleges szkíta, stb. eredetének elemzését illeti, az jóval kívülesik a jelen munkám célkitűzésén. Cikke azzal a megállapítással zárul, hogy a Bawit-i viselet előképeinek eredete egyértelműen egyelőre nem dönthető el (Alexandrián keresztül érkező hatások-e vagy szír, palesztin művészek tevékenysége?).
- 107 *Clédat* (1904) Pl. LXV.
- 108 *Walters* (1974) 270 szerint egy fiatalembert ábrázol, Lucchesi-Palli (1995) 265: „Knabe”.
- 109 *Clédat* (1904) 92 szerint e ruha „szkíta” típusú.
- 110 *Walters* (1974) 270. terminológiája szerint „pom-poms”, Lucchesi-Palli (1995) 265: „Riemen, die mit runden Scheibchen abschließen”.
- 111 *Lucchesi-Palli* (1995) ezeket nem tárgyalja. Véleményem szerint a Textile Museum, Washington D.C. általa hivatkozott 6. sz-i szövetén ábrázolt férfi a derekán (8. kép 1) nem veretes, kisszíjas övet hord:
- a) a szóban forgó övek minden esetben szorosabban fogják körül a derekat, míg a Washington-ban őrzött szöveten látható a szászánida kard-övekhez hasonlóan laza,
- b) a záró-szerkezet helyén egy akkora kör van, amely aligha értelmezhető a 6-7. sz-ban mindig négyszögletes csatok jelzéseként,
- c) az övről lecsüngő, kisszíjnak gondolt elemek lefelé szélesednek és kerek végűek, s a nehézkedési erőt teljesen figyelmen kívül hagyva rézsút csüngnek lefelé – ez sem az összes eddig ismert ábrázolással, sem a logikával nem egyeztethető össze.
- 112 *Longobardi* 190, Fig. IV: 59; *Menghin* (1985) 160, Fig. 140. Az utóbbi rajz éppen a kisszíjak tekintetében pontatlan: a pajzsdísz készítő ötvös nem ábrázolt lecsüngő szíjakat, hanem csak egy-egy vonalat, melynek végén pontkör fejű ponc beütésével jelezte a kisszíjvéget.
- 113 Ezen ábrázolás jelentőségét nagyban megnöveli, hogy két, vele megegyező periódusban és teljesen hasonló kompozícióban ábrázolt lovasnak nincsen veretes, kisszíjas öve, ld. a firenzei Museo Nazionale del Bargello-nak a Stabio-íval majdnem teljesen azonos pajzsdísz: O. von *Hessen*: Secondo contributo alla archeologia longobarda in Toscana. Studi dell'Accademia Toscana di Scienze e Lettere 41 (Firenze 1975) Tab. 26:2; és a 6. sz. közepére ill. 600 körülre keltezett Isola Rizza-i kincs ezüst táján látható harci jelenetben: *Longobardi* 230, Fig. V.15d; *Menghin* (1985) 79, Fig. 69; 82, Tab. 26
- 114 *Menghin* (1985) 160, Fig. 140.
- 115 A. *Melucco Vaccaro*: Mostra dei materiali della Tuscia Longobarda nelle raccolte pubbliche toscane. Firenze 1971, 13-14; *Bajuwaren* (Katalógus) 231, Abb. 152; *Menghin* (1985) 148, Abb. 121; *Die Bajuwaren von Severin bis Tassilo 488-788*. Hg.: H. Dannheimer – H. Dopsch. München – Salzburg 1988, 231, Abb. 152.
- 116 A selyemtöredéket 1976-ban Gabriel Vial szíves engedélyével a Musée Historique des Tissus-ben (Lyon) tanulmányozhattam. Textiltechnikai feldolgozása, a töredék története ld. *R. de Micheaux*: Le tissu dit de Mozac. Fragment du suaire de Saint-Austremoine (8<sup>ème</sup> siècle). Bulletin du Liaison du CIETA 17 (1963) 14-19, ld. még *von Falke* Taf. VIa; J. Ebersolt: Sanctuaires de Byzance. Recherches sur les anciens trésors des églises de Constantinople. Paris 1921, 52-55. A 9. sz-ra keltezte *W. F. Volbach*: Byzanz und sein Einfluss auf Deutschland und Italien. in: Byzantine Art an European Art. Lectures ed. by M. Chatzidakis. Athens 1966, 94, Abb. 72; A. *Grabar*: Le rayonnement de l'art sassanide dans le monde chrétien. in: La Persia nel medioevo Accademia Nazionale dei Lincei CCCLXVIII, 1971, 693: 730 körül készült. Nemrégiben – a 8. sz-ra való keltezés megkérdőjelezve – a 10-11. sz. lehetősége is felmerült: *M. M. (artiniani)-R. (eber)*: Suaire de saint Austremoine. in: Byzance 197, No. 132, a bizánci selymek legújabb monográfiája azonban egyértelműen a 8. sz-i készülést foglalt állást: *A. Muthesius*: Byzantine Silk Weaving AD 400 to AD 1200. Vienna (Wien) 1997. 175, M34. – Az itt közölt felvételért Guy Blazy-nak (Musée Historique des Tissus, Lyon) mondok köszönetet.
- 117 *J. Ebersolt*: Les arts somptuaires de Byzance. Paris 1923, 88.
- 118 Az ábrázolásnak vannak további részletei is, melyek érdekesekek lehetnek a steppei és általában: a kora középkori régészet számára. Azt hihetnők, hogy a félig oldalnézetben ábrázolt kengyel a selyemszövés technikája adta lehetőségek miatt kevésbé alkalmas tipológiai elemzésre. A kengyelszj feltüntetése viszont azt mutatja, hogy a mester törekedett a realiztikus ábrázolásra, a kengyel típusáról pedig határozottan lehet mondani, hogy annak talpa igen széles. A szügyelő és a farhám igen széles, 3 sorban sűrűn rakott veretek díszítik: felül levél-, kereszt- és köralakúak egymással váltakozva, a középső sorban nagy négyszögletes veretek négyszögletes áttöréssel (?), alul keskeny téglalapalakúak. Veretekkel díszített a nyaklő is, érdekes módon viszont a kantáron csak 1-1 veret látható s az is meglepő, hogy az ábrázolt ló szájában nem rudas zablá volt. A szügyelőről és a farhámról egyformán 2-2 cseppalakú dísz csüng le, melyek között 1-1 félholdalakú csüngő van. Az utóbbi pontos párhuzama a Glodosy-i leletből ismert, annak három végét is apró csatok díszítik (*Smilenko* 19, Fig. 9).
- A mozaci selyemtöredék eredeti voltához, bizánci készítéséhez nem fér kétség; feltételezés szerint V. Konstantinos császár ajándékozta Kis Pipinnek. 8. sz-i készülését mutatják a textil technikai és ornamentális elemzései is (vö. Michaux fenti cikke). E kormeghatározást és a korabeli bizánci régészet helyzetét figyelembe véve nem kevés tanulságot jelent számunkra a kengyel és a veretes, kisszíjas öv ábrázolása; ilyenek ui. a korai bizánci lovas ábrázolásoknak még egyikén sem fordulnak elő, vö. pl. egy 6. sz-i Achmim-i (Egyiptom) vadászjelenetes selyemtöredék (*von Falke* Abb. 39), a kölni Diozesenmuseum 600 körül, szászánida stílusban készült, vadászjelenetes selyemtöredéke (*ibidem* 12, Abb. 58), a Bahram Gur vadászát ábrázoló 7-8. sz-i selyemtöredék a berlini Schloßmuseum-ban (*Beckwith* (1970) Fig. 146; továbbiaikat ld. még *von Falke* Abb. 45, 47, 48; 59; *Delvoye* (1967) Fig. 76), sőt még az egyik 7. sz. 1. feléből származó itáliai langobard pajzsdíszben sem (Stabio, ld. jelen mű Abb. 8: 2). *R. Berliner*: A Coptic Tapestry of Byzantine Style. The Textile Museum Journals 1 (1962) 18. szerint a

- Mozac-i lenne a legelső bizánci kengyel-ábrázolás, amire nincsen semmilyen bizonyíték (igaz, ennek az ellenkezőjére sem). Az a tény, hogy a lószerszám csüngő díszei közti félhordalakú veret legközelebbi párhuzama egy, a 7. sz. 1. harmadára keltezhető leletben (Glodosy, ld. fent) fedezhető fel, kétféleképpen értelmezhető. Ez ui. egyszerre utal a hasonló típusú díszek hosszú használatára és a bizánci ábrázolások némelyikénél a tárgyak tekintetében megfigyelhető archaizáló tendenciára. Tekintettel azonban a selyemtörődékünknek – legalábbis a lószerszám vonatkozásában – éppenséggel aktualizáló ábrázolásmódjára (vö. a kengyel és az öv használata), az első értelmezési lehetőség tartom valószínűnek.
- 119 A kevés kivételt jelenti egy – éppenséggel a kengyel- és nyereg-ábrázolása alapján! – 7-8. sz-ra keltezett kopt szövet: *D. G. Shepherd: Alexander – The Victorious Emperor. Bulletin of the Cleveland Museum of Art* 58 (1971/8) 244, Fig. 1; *Weitzmann* (1979) 91, No. 81.; valamint a szintén Egyiptomból származó „Zachariás-selyemtörődék”: *von Falke Abb.* 38 (szerinte 6. sz-i); *M. Martiniani-Reber. Soieries sassanides, coptes et byzantines V<sup>e</sup>-XI<sup>e</sup> siècles. in: Inventaire des collections des collections publiques françaises* 30 (Paris 1986) No. 72, 82. A 8. sz. elejéről származó *Capitulare evangeliorum* 92s lapján ábrázolt langobard király kengyelben tartja a lábát, ld. *Longobardi* 343: felül).
- Igen fontos kultúrtörténeti adat, mely a Kelet-preferenciájú steppei régészeti kutatásnak is tanulságot kínál: a szászánida Iránban a kengyel használata a 8-9. sz. előtt sem történetileg, sem nyelvészetileg nem mutatható ki: *V. A. Livšic – V. G. Lukonin: Srednepersidskie i sogdijskie nadjpsi na serebrjanych sosudach. Vestnik Drevnej Istorii* 1964/3, 162-163; *A. D. H. Bivar. Cavalry Equipment and Tactics on the Euphrates Frontier. Dumbarton Oaks Papers* 26 (1972) 290. Az omayyida kori Kalifátusban valószínűleg a legkorábbi ábrázolás a 724-727 között épült Qasr-el Heir el Gharbi palota lovas falfestményén látható, ld. *D. Schlumberger. Deux fresques omeyyades. Syria* 25 (1945-46) 91, Fig. 5.
- 120 *J. Werner – C. Metzger – V. Popović: Objets de Caricin grad. in: Caricin grad I. Hg. N. Duval – V. Popović. Collection de l'École Française de Rome* 75 (Belgrade – Roma 1984) 147-155; *von Freeden* (1991) 622.
- 121 Ld. a közismert pörösi és mandjelosi bogozókon, a klárafalvi, a bánhalmi nagyszíjvégeken és a balatonszőlősi övvereten ábrázolt lovakon, lovasoknál: *László Gy.: A „kettős honfoglalás”-ról. ArchÉrt* 97 (1970) 176, Abb. 7; *Sl. Ercegović-Pavlović: Avarski konjanički grob iz Mandjelosa. Straninar* 24-25 (1973-1974) Taf. IV:1; *idem: An Avarian Equestrian Grave from Mandjelos. Sirmium* 4 (1982) 53, Fig. 2; *Gy. László: Steppenvölker und Germanen. Budapest* 1974, Fig. 125; 127: felül, jobbra; 133.
- 122 *I. L. Kyzlasov: O proischozdenii stremjan. SA* 1973/3, 33-34. szintén az archaizálással magyarázza e jelenséget.
- 123 vö. *A. A. Gavrilova: Mogil'nik Kudyrge kak istočnik po istorii altajskich pleměn. Moskva – Leningrad* 1965, Taf. XV:12; XIX: 22; XXII: 9.
- 124 Az utóbbihoz ld. *Brown* (1989) 179, Fig. 117.
- 125 *Smilenko* (1965) 19, Fig. 9.
- 126 *H. Roth: Kunst der Völkerwanderungszeit. Propyläen Kunstgeschichte Supplementband IV. Berlin* 1979, Fig. 9.
- 127 *Coche* (1981) 334, Fig. 147
- 128 *D. Ovcárov – M. Vakinova: Ranno vizantijski pametnici ot Bălgarija (IV-VII v.). Sofija* 1978, Fig. 121.
- 129 *Clédat* (1904) Pl. XVII.
- 130 *Walters* (1974) 281. csak az öv meglétét említi.
- 131 *J. Clédat: Le monastère et la nécropole de Baouit. MIFAO* 39 (1916) 39; *Walters* (1974) 289; másként: *Lucchesi-Palli* (1988) 167.
- 132 *uott*
- 133 *Walters* (1974) 289.
- 134 Az Alsó-Nilusnál az Esna-i sivatagban (az I. vizesés és Karnak között) feltárt Szt. Máté-templomban, ld. *J. Leroy: Les peintures des couvents du désert d'Esna. La peinture murale chez les Coptes. I. MIFAO* 94 (Le Caire 1975) Pl. 94. Jól keltezhető, 8. sz. végéről való egy Faras-ban talált talált festmény, mely valamelyik katonaszentet (Szt. György?) ábrázolja. (Ez utóbbi azért érdemel külön említést, mert ezen esetekben a kutatás a ruházatban keleti hatást szokott feltételezni.) Öve díszítetlen, az egyszerű csomóra kötött két vége egyenlőre hagyva csüng le, ld. *M. Rassart-Debergh: Quelques saints militaires dans la peinture copte et leur antécédents. in: L'armée romaine et les barbares du III<sup>e</sup> au VII<sup>e</sup> siècle. Hg. F. Vallet – M. Kazanski. Mémoires publiées par l'Association Française d'Archéologie Mérovingienne* 5 (Saint-Germain-en-Laye 1993) 390, Pl. 3:2. Egy Ábrahám és Izsák jelenetét ábrázoló, 6-7. sz-ra keltezett veretes öv szintén kisszíjak nélküli, ld. *Koptische Kunst. Christentum am Nil. Ausstellungskatalog, Villa Hügel. Essen* 1963, No. 347.
- 135 *P. van Moorsel – J. Jacquet – H. Schneider: The Central Church of Abdallah Nirqi. Leiden* 1975, Fig. 94.
- 136 *Lucchesi-Palli* (1988) 176.
- 137 *Achmim és Antinoe, ld. J. Werner: Byzantinische Gürtelschnallen des 6. und 7. Jahrhunderts aus der Sammlung Diergardt. Kölner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte* 1 (1955) 46-48.
- 138 *C. Wessely: Bulgarisches in einem Papyrus. Mitteilungen aus der Sammlung der Papyrus Erzherzog Rainer VI. (Wien 1897) 114-117. E közlemény a megjelenése után egy pillanatra a papirologia körén kívüleső tudományokban is a figyelem középpontjába került, de lényegében hamar feledésbe merült: R. Goossens: Les Bulgares et le commerce de cuir. (Rec.: Gy. Moravcsik, Der Name der Bulgaren in einem griechischen Papyrus.) *Byzantion* 10 (1935) 754-755; *A. Marosi A. – Fettich N.: Dunapentelei avar leletek. ArchHung* 18 (1936) 58, 23. j.; *Mavrodinov* (1936) 158; *K. Setton: The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century. Speculum* 25 (1950) 523-524. A forrásadat legújabb értékelését ld. *Bálint* (1992) 414-415; *idem* (1995) 200-202. Látszólag új elemet hoz a kutatásba az a lehetőség, hogy a 'boulgarich[on]' jelző valójában 'vulgaricus' jelentésű, azaz a „bulgár övvel” kapcsolatos interpretáció el-esik, vö. *J. Diethart: „Bulgaren” und „Hunnen” in Ägypten. in: Reitervölker 254-257. Számolnunk kell azonban azzal, hogy ezt a lehetőséget már félévszázaddal korábban D. Dečev fölvetette: D. Dečev: Somminetnoe upominane bolgarskogo narodnosnogo imeni v odnom papirusu v Egipte. Sp BAN ist.-fil. kl. 34, 1950, 183. A szóban forgó papyrust az a nyilvánvaló történeti körülmény segít keltezni, hogy az arab megszállás előtti időből kell, hogy származzék; Egyiptom 619-629 közötti – kis létszámú katonasággal történt – szászánida megszállása számottevően nem befolyásolta az ottani életet. D. P. Dimitrov szerint ez a papyrus csakis 641 előtti lehet: *D. P. Dimitrov: De l'origine protobulgare du trésor d'or de Nagyszentmiklós. Izvestija na Bălgarskoto Istoricesko Družestvo* 22-24 (1948) 396-414. Elvileg mérlegelhető az is, hogy a „bulgár öv” terminus használata egy másik, a bizantinológia számára éppenséggel központi jelentőségű forrás esetében is gyanúba eshetik. (Ezt K. Setton az idézett munkájában meg is tette; kritikáját ld. *Russell* (1982) 153, 47. j., miközben**

- Russel maga is elkövetett egy sajnálatosan közkeletű hibát: H. Mihaescu könyve kiadási helyeként Bucarest helyett Budapestet írta.) A Maurikios-féle Strategikon-ról van szó, melynek a gyalogosok ruházatát és fegyverzetét leíró fejezetében (XII.1.1.) szó esik övről. N. Mavrodinovon kívül más nem gondolt arra, hogy ezt a bolgárokkal hozza kapcsolatba. A mondat a belső logikája (pontosabban, a fordítások alapján: annak hiánya) – a „boulgarika sagia”, ahol „sagion” = a latin „sagum”, azaz kabát, köpeny jelentés mellett is – hagy bennünk bizonyos kétséget, hogy írja a bizánci gyalogság számára miért éppen azt tartotta szükségesnek hangsúlyozni, hogy a keskeny öv mellett ne hordjanak bolgár köpenyt: „Außerdem (tragen die Soldaten, G. T. D. - E. G.) schmale Gürtel, aber keine bulgarischen Mäntel.” vö. Das Strategikon des Maurikios. Hg. G. T. Dennis – E. Gamillscheg. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 17 (Wien 1981) 420-421. E forráshelyen J. Russell értelmezésében is köpeny, ámde egyszerű öv olvasandó (ld. fent). Föl lehetne tenni a kérdést: a Strategikon-ban az öv keskeny ill. egyszerű voltának hangsúlyozása vajon nem implikálja-e azt a következtetést, hogy a bolgár öv nem keskeny ill. egyszerű volt? (Erre következtetett D. P. Dimitrov is az idézett munkájában, az idézett helyen.) Mindazon bonyolult és bizonyíthatatlan okoskodásoknál azonban, melyekbe K. Setton belebonyolódott, annak mégis nagyobb a valószínűsége, hogy egy, akkoriban újnak számító övfajtáról lehet szó, mely a későrómai katonai övektől többek között nyilván a szélességével is eltért. Mindenesetre az igen szkeptikus J. Diethart is elismeri: „Sicher ist nur die kulturelle Durchdringung des byzantinischen Reiches mit deutlichen Einflüssen der Lebensweise verschiedener Reiter- und 'Steppen-völker', (ibidem).
- 139 Első közlését (Wulff (1909) 230 és Taf. LV:1125) a steppei régészeti kutatás talán az egyirányú – Keletre tekintő és Bizáncot mellőző – tájékozódása miatt nem használja, helyette idézik: J. Werner: Zwei byzantinische Pektoralkreuze aus Ägypten. Seminarium Kondakovianum 8 (Prag 1936) 186 és Taf. V:5; miközben – nyilván nyelvi okból és terjesztési nehézség miatt – méltatlanul mellőztetik N. Mavrodinovnak a maga korában színvonalas, néhány adatában mindmáig értékes, az előbbinél korábban megjelent, mégha bulgár tekintetben elfogult összefoglalása is, vö. Mavrodinov (1936) 183, Abb. 230.
- 140 A veretet ma a Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst, Staatliche Museen zu Berlin Preußischer Kulturbesitz őrzi, az itt közölt új felvételt Prof. Dr. Bernhard Hänsel (Freie Universität Berlin) szíves közbenjárásának, a tárgy – ugyanígy az állítólagos egyiptomi nagyszíjvégét is (ld. alább) tanulmányozását és fényképének közlését a múzeum akkori munkatársának, Dr. Petra Sevruagian-nak köszönhetem.
- 141 C. Abadie-Reynal: Céramique et commerce dans le bassin égéen du IV<sup>e</sup> au VII<sup>e</sup> siècle. in: Hommes et richesses dans l'Empire byzantin. I. IV<sup>e</sup>-VII<sup>e</sup> siècle. Paris 1989, 159, Fig. 17.
- 142 Werner (1974) 121, 33. j. az elrejtését 610-630/640 közé keltezte (elfogadja ezt Bóna [1983] 128. 18. j.), arra a közkeletű nézetre alapozva, hogy az Ermitázsnak Mersinből származó 6-7. századi tárgyai egyetlen kincshez tartoznak. E nézetet van A. Grabar is: Un médaillon en or provenant de Mersine en Cilicie. in: L'art de la fin de l'antiquité et de Moyen âge. I. Paris 1968, 195-196. A leletek őrzőjének, V. N. Zalesskaja-nak szíves szóbeli közlése szerint viszont a szóban forgó tárgyak nem egyetlen kincs részei, hanem egy nagyobb temetőnek különböző sírokból származó leletei. Ezzel szemben H. Hellenkemper szíves szóbeli közléséből tudom, hogy – a Kelet-Mediterraneum közel félszáz 6-8. sz-i bizánci kincsleletének adataira támaszkodva (vö. H. Hellenkemper: Byzantinischer Schatzbesitz im Arabersturm. in: Abstracts of Short Papers. The 17th International Byzantine Congress 1986. Washington 1986, 141-142.) – a leletegyüttes jellege alapján szerinte feltehető: a mersini leletek mégiscsak együvé tartoznak s a 7. sz. elejére keltezhetők. A vele folytatott konzultációért fogadja a köszönetem!
- 143 Wulff (1909) 230; Tab. LV:1125; H. Schlunk: Kunst der Spätantike im Mittelmeerraum. (Ausstellungskatalog) Berlin 1939, 27; No. 68; Tab. 13; P. Matz: Bildwerke der christlichen Epochen. (Ausstellungskatalog) Berlin-Dahlem 1966, 42, No. 102-103. Korát mindketten – indoklás nélkül – a 7. sz-ra ill. annak 1. felére teszik. – E nagyszíjvég két, behajlított peremű arany lemezből áll, melyeket összeforrasztottak. Az előlapján látható díszítés préselt, az inkrusztáció alapjául szolgáló pont-vonal ill. csepp-félhold alakzatokat véséssel állították elő. A bemélyedésekben levő szalagfonatok felszínét poncolással érdessé tették. Az alsó végén gyűrődés, ütés- és javításnyomok láthatók. Hátlapja síma, alig kopott. Méretek: H: 5,1 cm; Sz: 2,1 - 2,2 cm; vast.: 0,4 cm.
- 144 O. Brukner: The Sixth Century Necropolis at Vajszka. Sirmium 4 (1982) Pl. III:9; VI:9.
- 145 Kizárólag a szalagfonatot tekintve: e nagyszíjvég legközelebbi rokona (fülbevalónak átalakítva) még távolabb, a Rajna-vidéki Weingarten-ban Maurikios (582-602) itáliai veretű solidusával együtt került elő, ld. Werner (1935) 96, Nr. 36; Tab. 24:B. Nem érdektelen megjegyeznünk, hogy ez utóbbi veretet mediterrán eredetűnek tartja Burzler 76.
- 146 Id. Győr 58. sír: Fettich N. – Nemeskéri J.: Győr története a népvándorlaskorban. Győr 1943, Tab. IX:17; Gátér 11a. sír: Fettich N.: Az avarkori műpar Magyarországon. ArchHung 1 (1926) Tab. VI: 16, 17; Kecskemét: E. H. Tóth: Frühawarenzeitlicher Grabfund in Kecskemét, Sallaistrasse. ActaArchHung 32 (1980) 135, Fig. 19.; Csengele 1. sír: Csallány D.: Koraaavarkori sírleletek. FA 1-2 (1939) Taf. VII:4.; Ledvice: N. Profantová: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. in: Awarforschung II, 768, Taf. 54: 6, 7.
- 147 O. d'Assia: Schema per la relazione su „Alcune oreficerie bizantine”. XXIX Corso di Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina 29 (1982) 26, Fig. 3; Cutler – Nesbitt (1986) 18; Mengarelli (1902) Taf. XIII:1 stb.
- 148 Id. Burzler (1991/92) a kötet borítóján!
- 149 Popović (1997)
- 150 M. K. Risser – F. A. Winter: Gold from the Combined Caesarea Expeditions, 1996. Biblical Archaeologist 59 (1996/4) 240.
- 151 Popović (1997) 4, Fig. 7b
- 152 Ez utóbbi lehetséges körülményeit illetően a szerzőpáros számomra nem meggyőző véleményt fejtett ki. Úgy gondolják, hogy az övgarnitúra nem szándékosan, tudatosan elrejtve került volna a földbe, hanem figyelmetlenségből került oda. Úgy gondolom, hogy ennyi aranyveret már önmagában is akkora értéket képviselhetett, hogy a tulajdonosa nem veszíthette el egyik könnyen, különösen pedig akkor nem, ha azok – amint ez könnyen elképzelhető – a bőrvögre voltak erősítve. Valószínűbbnek tartom tehát, hogy egy szándékosan elrejtett „kincslelettel” van dolgunk. Az elrejtés okát és főleg idejét illetően – a város történetének beható ismerete hiányában – alaptalan bármilyen találgatásba is bocsátkozunk. Egyrészt sok más

- történeti esemény – akár magánügy! – is lehetett, mely az arany öv elrejtését indokoltá tehette, másrészt pedig az sem szükségszerű, hogy a 640-ben bekövetkezett arab megszállás ilyen vészhelyzettel járt volna; tudjuk ui., hogy a hódítók több bizánci városba békésen vonultak be.
- 153 Az Assiut-i ingnyakdíszeiről a tárgyhoz méltó részletfelvételek eddig nem készültek. Részletes leírása: *Greifenhagen* (1970) 68. A tárgyat 1994-ben Dr. Gertrud Platz engedélyével és Barbara Niemayer restaurátor szíves közreműködésével tanulmányozhattam a Staatliche Museen zu Berlin, Preussischer Kulturbesitz, Antikensammlung-ban. Pendiliáinak Kárpát-medencei analógiáiról legutóbb *É. Garam: Über den Juwelenkragen von byzantinischem Ursprung aus Ozora-Tótipusztá. in: Conference 153, Fig. 3: alul; ötvöstechnikai elemzése: B. Niemeyer: Der lunulaförmige Halsschmuck aus Assiut in der Berliner Antikensammlung: eine goldschmiedetechnische Analyse. Jahrbuch der Berliner Museen 1997, 191-206.*
- 154 *W. F. Volbach – J. Lafontaine-Dosogne: Byzanz und frühes Christentum. Propyläen Kunstgeschichte 3 (Berlin 1968) Fig. 327.*
- 155 *Ld. Greifenhagen (1970) 67; Z. A. L'vova – A. I. Semënov: K proverke osnovanij rekonstrukcii perezšepinskogo meča. Archeologičeskij Sbornik 26 (Leningrad 1985) 81, Fig. 3: jobbra*
- 156 László (1955) 267; Tab. LXII-LXIV. Köztudott, hogy ez a katonai ruházat a római és korai bizánci ábrázolásokon gyakran megfigyelhető, pl. a 108-109-ben készült Adamklissa-i emlékművön, Galerius 305-306-ból való diadalívén, a már említett velencei tetrarcha-szoborcsoporton, egy 4. sz. végi – 5. sz. eleji, császárokat ábrázoló bronz súlyon, Probus 406-ban készült, fentebb már idézett diptychonján, Marcianus 450-457 között készült bronz szobrán, Justinianusnak a 6. sz. 2. negyedéből származó diptychonján, a ciprusi kincs 628-630 között készült, Dávid és Góliát-jelenetes tájain, vö. *Brown* (1989) 16, Fig. 10; 25, Fig. 13; 87, Fig. 63; *Weitzmann* (1979) 343, No. 324; 5, No. 4; 29, No. 23; 33-35, No. 28; 480-481, No. 430, 431. – Az avarokhoz visszatérve: a préselt övgarnitúráikat készítő ötvösök nagy részét azonban „selon toute probabilité” olyan görög eredetűeknek tartani, akik a déloroszországi klasszikus görögség le származottai lettek volna, s akik nomád jellegű öveket készítettek volna (vö. *László [1955] 267.*) – időben és tematikailag túlságosan messzevezető, de legfőképpen: bizonyítatlan feltételezés.
- 157 *Brett et alia* (1949); *Rice* (1958)
- 158 *Jobst – Vettters* (1992)
- 159 *Hellenkemper Salies* (1987); az újabb, e témának szentelt cikkéből és szíves szóbeli közléséből tudom, hogy az osztrák ásatások (vö. *Jobst – Vettters* (1992) után is megerősítve látja e nézetét; a vele folytatott konzultációért köszönetem fejezem ki. A felfogása fogadtatására ld. még *G. Hellenkemper Salies: Die Datierung der Mosaiken im Grossen Palast zu Konstantinopel. in: La mosaïque gréco-romaine. IV. Actes du Colloque International sur la mosaïque gréco-romaine. Paris 1963. (Paris 1965) 187-188.*
- 160 *Trilling* (1959) 54.
- 161 A kutatás állását röviden, a keltezés körüli vita állását tárgyilagosan újból bemutatja *P. J. Nordhagen: The Mosaics of the Great Palace of Constantinople: A Note on an Archaeological Puzzle. in: Aspects 167-171.*
- 162 *Rice* (1958)
- 163 *Hellenkemper Salies* (1987) 275. Tab. I.
- 164 *Rice* (1958) Pl. 45. középén
- 165 Az eredeti közleményben látható fénykép minősége csak a figyelemfelhívásra, az alább következő elemzés lehetőségére volt elegendő. Kérésemre Prof. Werner Jobst, az új osztrák-török ásatások vezetője előbb színes részletfelvételekkel, majd az azokra adott elemzésem ellenőrzésével volt segítségemre, végül pedig külön e célból a kérdéses részről egy új fényképet készíttetett. Az engedélyével először itt közölt felvételért és szíves segítségéért hálás köszönettel tartozom neki.
- 166 A lelőhely kezdettől fogva minden közleményben Bordj-Djedid (= 'Új vár') néven szerepel, ezt a helynevet azonban a környék ill. Carthago egyetlen 20. sz-i térképén sem tudtam föllelni. Lokalizálásával kapcsolatban az egyetlen biztosat Th. Morgan leírása alapján szűrhetjük le, ő ui. a munkája során a British Museum munkatársa lévén az ásató N. Davis eredeti följegyzéseire támaszkodhatott. Morgan szerint a most tárgyalt mozaikok az egykori Karthágó helyén elterülő mai település, Sidi bou Saïd (= 'Abu Saïd úr') dombjainál láttak napvilágot; az utóbbi helyzetére ld. *S. Moscati: Carteginesi. Milano 1982, 43; 68* térképmelléklet. A lelőhellyel kapcsolatban – közvetve – a legjobb tájékoztatást egy igen részletes és ásatásokhoz időben a legközelebb álló térkép alapján tájékozódhatunk. *R. P. Delattre – General Dolot – P. Gauckler: Carte archéologique et topographique des ruines de Carthage (kiadási hely és évszám nélkül, a Deutsches Archäologisches Institut in Rom 1907. évi szerzeménye, M: 1:5000) térképe alapján megállapítható, hogy Sidi bou Saïd magán a karthágói fokon van, az onnan Ny felé kivezető út északi, jobb oldalán. E térképen közvetlenül az említett település szélénél – bővebb információ nélkül – „mozaikok lelőhelye” van jelezve, melynek közvetlen szomszédságában, az út két oldalán két dűlő neve olvasható: Bordj-Ben-Aïed (= 'Ibn Ayyed vár') és Samiet-el-Djeurbi (helyi dialektus, érthetetlen; fordításukat Prof. Maróth Miklós baráti segítségének köszönöm.) Figyelembe véve, hogy a másik két hely- ill. dűlőnév – akárcsak Delattre – Dolot – Gauckler térképén, ahol az esetek többségében szintén birtokos szerkezettel jelölték az egyes dűlőneveket – a tulajdonosa nevét viseli, elképzelhetőnek tartom, hogy az ásatásokat vezető Nathan Davis tiszteletes informátora a török örödre utalva adta a lelőhelynek az 'új vár' nevet. „Bordj-Djedid” tehát nem egy létező hely- vagy dűlőnév volt, hanem egy egyedi megnevezés – elképzelhető tehát, hogy ezért nem tüntették volna fel az említett térképen.*
- 167 *A. W. Franks: On Recent Excavations at Carthage, and the Antiquities discovered there by the Rev. Nathan Davis. Archaeologia 38 (London 1860) 225-226; Morgan (1886) 250-251; Gauckler (1910) 255-256, No. 763-765; Rostovtzeff (1926) Pl. LX:2; Hinks (1933) 144-148; Pl. XXXII:57d; Dunbabin (1978) 59, 62-63; 250; Clover (1986) 4.*
- 168 *Klumbach* (1953); *Mengarelli* (1902) 300, Fig. 195; *L. Pani Ernani – M. Marinone: Catalogo dei materiali paleocristiani e altomedioevali. Museo Archeologico Nazionale de Cagliari. Roma 1981, Fig. 202; Vinski (1967) Tab. 11: 11; M. G. Magomedov: Obrazovanie chazarskogo kaganata. Moskva 1983, 77, Fig. 23; S. Lerenter: L'art animalier des plaques-boucles mérovingiens en bronze de type aquitaine. (Mémoire de D.E.A. III<sup>e</sup>. Université de Paris I, Art et archéologie.) Paris, 1987/8, Fig. 83-91bis, 97, 107.*
- 169 *Morgan* (1886) 273; *Gauckler* (1910) 763, 886; *Hinks* (1933) 144-155, No. 57a, 57b; Fig. 161, Pl. XXXII: felül; *Dunbabin* (1978) Fig. 41.
- 170 Barry Ager (The British Museum) szíves segítségéért itt is köszönetet mondok. E két mozaikról eddig csak a

- Hinks munkájában megjelent fotók álltak rendelkezésre. Az új felvételek elkészülése Dafydd Kidd (The British Museum) barátom nyomatékos közbenjárásának köszönhető, mert a magasban elhelyezett mozaikok fotózásához a lépcsőházban egy külön állványzatot kellett építeni. Fogadja érte a hálámat!
- 171 Itt kell emlékeztetnünk arra, hogy a római korban a lovas vadászat – a halászzattal és a csapdás, hálós vadászattal szemben – egyértelműen a társadalom magasabb rétegeinek volt a kiváltsága, ld. *J. K. Anderson: Hunting in the Ancient World*. Berkeley – Los Angeles – London 1985, 122-153, különösen 130.
- 172 ld. *Lavin* (1963)
- 173 M. Rostovcev nem tudott dönteni a két lehetőség között: szerinte a ruhája, lószerszáma és arctípusa alapján egy vandál vagy afrikai római ábrázolásának tartható, mely a vandál vagy bizánci korszakból származik, *Rostovtzev* (1926) 476; legújabban is a vandál eredet mellett foglalt állást: *Dunbabin* (1978) 59; *Byzantium* 67.
- 174 *Hinks* (1933) 148.
- 175 vö. *G. Espérandieu: Remarques au sujet de figurations d'animaux domestiques provenant de Djorf-Torba (Sud-Oranais) et conservées au Musée du Bardo (Alger)*. *Libyca* 1 (1953) 186-187.
- 176 *Courtois* (1955) 228, 4. j.
- 177 *Brenk* (1977) Taf. II: 629-643-ból; *M. Chatzidakis: Griechenland. Byzantinische Mosaiken*. New York Graphic Society – UNESCO 1959, Taf. VIII; *Beckwith* (1970) Fig. 141: 647 után, *Delvoye* (1967) Fig. 26: 7. sz.; *Cutler – Nesbitt* (1986) 88-91: a 629-ben és 635-ben esett tűzvész után készült. A korai keltezésnek csak fél-évszázaddal korábban voltak hívei: *van Berchem – Clouzot* (1924) 76-77. szerint ez a férfi Leontius-szal, Illyricum provincia prefektusával (412-413) azonosítható, ezért (! B. Cs.) a mozaik maga is az 5. sz-ra lenne keltezhető. *G. Galassi: Roma o Bisanzio. I mosaici di Ravenna e le origini dell'arte italiana*. Roma 1929, 157-159: 6. sz. 2. fele; *Coche* (1981) 361, Fig. 234-236: 7. sz. előtti.
- 178 *Lavin* (1961) 241. 257. j.; *Dunbabin* (1978) 59 szerint a mozaik „may (kurzív tölem, B. Cs.) belong to the Vandal period”, az ábrázolt ruházatot germának tartja, a láb-jegyzetben mindkét kormeghatározást megemlíti; a könyvben minden más esetben – anélkül, hogy ezirányban kétségét fejezné ki – vandálnak határozza meg.
- 179 *Rostovtzeff* (1926) 476; *Klumbach* (1953) 10.
- 180 G. Hellenkemper Salies (Bonn) szíves szóbeli közlése, melyért itt már csak az ő emlékének tisztelegve tudom kifejezni a köszönetem.
- 181 *Ch. Diehl: L'Afrique byzantine. Histoire de la domination byzantine en Afrique* (533-709). Paris 1896, 116.
- 182 Az utóbbihoz ld. *F. M. Clover: The Symbiosis of Romans and Vandals in Africa*. in: *Das Reich und die Barbaren*. Hg. E. K. Chrysos – A. Schwarcz. Veröffentlichung des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 29 (Wien – Köln 1989) 57-73.
- 183 *Duval* (1995b) 286.
- 184 *K. M. D. Dunbabin: A Mosaic Workshop in Carthage around A.D. 400*. in: *New Light on Ancient Carthage*. Hg. J. D. Pedley. Ann Arbor, Mich. 1980, 73-83.
- 185 A 6. sz-i keltezés legutóbb: *M. Ennaïfer: La mosaïque africaine à la fin de l'antiquité et au début de l'époque médiévale*. in: *Fifth International Colloquium on Ancient Mosaics*. ed. by P. Johnson et alia. *Journal of Roman Archaeology Supplemental Series* 9 (1994) 311.
- 186 *Parrish* 105-132; *Duval* (1995b).
- 187 *Duval* (1995b) 294.
- 188 ld. 154-156. j.
- 189 *N. Duval: L'état actuel des recherches sur les fortifications de Justinien en Afrique*. *Corsi di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina* 1983. 149-204.
- 190 *Roskams* (1996) 162-163.
- 191 *Duval* (1995b) 287, 296.
- 192 Egyetlen megbízható régészeti megfigyelés áll rendelkezésünkre az 533 előtti és utáni anyagi kultúra kontinuitását ill. diszkontinuitását illetően. Kiderült, hogy bizonyos vandál kerámiatípusok előállítására a korai bizánci periódusban is folytatódott: *P. Reynolds: Trade in Western Mediterranean, AD 400-700. The Ceramic Evidence*. BAR International Series 604 (London 1995) 34, 115-116.
- 193 *Roskams* (1996) 166-167; *R. Reece: Coins*. in: *H. R. Hurst et alia: Excavations at Carthage The British Mission II, 1. The Circular Harbour, North Side, The Site and Finds other than Pottery*. Oxford 249-260.
- 194 *Duval* (1995a) 277.
- 195 *S. P. Ellis – J. H. Humphrey: Interpretation and analysis of the Cemetery*. in: *The Circus and a Byzantine Cemetery at Carthage*. I. Hg. J. H. Humphrey. Ann Arbor (Mich.) 1988, 325-336.
- 196 *Duval* (1995b)
- 197 Közvetve megerősíti ezt a keltezést és meghatározást az a körülmény, hogy a város 5. sz-i leleteinek és emlékeinek legújabb áttekintése során sem erről, sem a Byrsai mozaikról (ld. alább) nem esik szó: *A. ben Abed: L'Afrique au V<sup>e</sup> siècle à l'époque vandale: nouvelles données de l'archéologie*. in: *Carthage* 308-315.
- 198 vö. *Bálint* (1991); *idem* (1995)
- 199 *S. Gozlan: Deux mosaïques de Carthage au Kunsthistorisches Museum de Vienne*. in: *Mosaïque. recueil d'hommages à Henri Stern*. Hg. R. Ginouvès. Paris 1983, 179-187.
- 200 *F. Baratte – N. Duval: Catalogue des mosaïques romaines et paléochrétiennes du Musée du Louvre*. Paris 1978, 76-78, No. 38b; Fig. 71.
- 201 *F. Baratte* fent idézett munkája; *Parrish* (1984) 128-131; *Clover* (1986) 4.
- 202 *U. Westfehling: Schnütgen-Museum. Ein Führer zur Kunst des Mittelalters*. (Köln 1977) 25.
- 203 *F. D(aim): Lanzenträger*. in: *Reitervölker* 242-243, 5.71
- 204 uott 242.
- 205 Ezek fölsorolása nemcsak terjedelmes, de értelmetlen is lenne. A bizánci kora középkori régészetre és művészettörténetre vonatkozó irodalom nagyobb részét 1992 óta különféle nyugat-európai könyvtárakban nézhettem át. Természetesen nyilvánvaló, hogy az olvasmányaim nem ölelik föl az eddig közzétett leletek és megjelent művek teljességét, de úgy gondolom, annyi belőlük bizonyára mégis kezembe került, hogy a jelen témám szempontjából fontosabb régészeti és művészettörténeti emlékek legtöbbje mégsem kerülhetett el a figyelmem. Külön köszönet illeti Dr. Christina Katsougiannopoulou-t (1999-ig: Deutsches Archäologisches Institut, Roma), aki számos másolat megküldésével volt segítségemre.
- 206 vö. *Bálint Cs.: A kora középkori kelet-európai steppe régészete és a 9-10. századi magyarok*. *Magyar Tudomány* 1996/8, 939-940.
- 207 Ezen adatokról előzetes jelleggel ld. *Bálint* (1995) 216-222.
- 208 E kérdés aktualitását mutatja két fiatal kutató egyidőben megjelent cikke, vö. Burzler és U. Fiedler: *Die Gürtelbesatzstücke von Akalan. Ihre Funktion und kulturelle Stellung*. in: *La culture et l'art dans les terres bulgares VI<sup>e</sup> – XVII<sup>e</sup> s. Izvestija na Archeologičeskija Institut* 38 (1994), 36, 40. (Az utóbbi szerző szíves levél-

- beli közléséből tudom, hogy a cikk kéziratát sok évvel korábban adta le és annak korrekúráit nem láthatta.)
- 209 *Werner* (1974); *Martin* (1990); *Burzler* (1991/92); *Fiedler* (1994).
- 210 A probléma kutatásának állásáról jó összefoglaló: *M. Menke*: Alemannisch-italische Beziehungen vom späten fünften bis zum siebenten Jahrhundert aufgrund archäologischer Quellen. in: Die transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jahrhundert, Hg. H. Beumann – W. Schröder. *Nationes* 6 (Sigmaringen 1987) 125-345. Az alamannoknál a lemez keresztet és az övgarnitúrák közös, itáliai eredetére ld. *H. Roth*: Zum Handel der Merowingerzeit auf Grund ausgewählter archäologischer Quellen. in: Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa. III. Hg. K. Düwel et alia. *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Phil.-Hist. Kl., Dritte Folge* 150 (Göttingen 1985) 189-190. A délnémetországi 6-7. sz-i, eddig túlnyomórészt avar jellegűnek tartott leletek itáliai eredetéről szíves szóbeli közlése szerint U. von Freeden készít tanulmányt. A lemez keresztet és a „kopt” edények is Itáliából kerültek Németországba, vö. *Werner* (1935) Tab. 38, Karte 4; idem: *Italiches und koptisches Bronzegergeschirr des 6. und 7. Jh. nordwärts der Alpen*. in: *Mnemosynon Th. Wiegand*. (München 1938) 74-86; *W. Hübener*: *Die Goldblattkreuzen des frühen Mittelalters*. Bühl – Baden 1975; *U. Koch*: *Mediterranes und langobardisches Kulturgut in Gräbern der älteren Merowingerzeit zwischen Main, Neckar und Rhein*. in: *Atti del 6° congresso internazionale di studi sull'alto medioevo*, Milano 1968. (Milano 1980) 108. Az itáliai típusú övekre ld. jelen mű 5. j.
- 211 *E. Bárdos*: „Kopt” bronzedény a zamárdi avar temetőből. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 1992, 3-40. A Kárpát-medencei leletek áttekintésekor a szerző figyelmen kívül hagyta a tápiógyörgyei leletet: *László Gy.*: *Kopt bronzlámpa Tápiógyörgyéről*. *FA* 1-2 (1939) 113-115.
- 212 *A. Kollautz*: *Denkmäler Byzantinischen Christentums aus der Awarenzeit der Donauländer*. *Zetemata Byzantina* 2 (Amsterdam 1970); *Kiss* (1996) 300-302.
- 213 „Hatások” alatt azon, eredetüket tekintve: bizánci kultúrelemek sorát értem, melyek nem a Bizánccal ill. tartózkodásával való közvetlen kapcsolat révén érték az avarokat, hanem Európa-szerte voltak elterjedve. Ezeknek egy apró részéről, mintaszerű módszerrel készült elemzést ld. *H. Vierck*: *Imitatio imperii und Interpretatio Germanica vor der Wikingerzeit*. in: *Les pays du Nord et Byzance*. (Scandinavie et Byzance) *Actes du colloque nordique et international de byzantinologie* (Uppsala 1979), réd. par R. Zeitler. *Acta Universitatis Upsaliensis, Figura N. S.* 19 (Uppsala 1981) 64-113.)
- 214 E kérdésről, jelzészerrűen: *Bálint* (1995) 276, 294; a releváns történeti és régészeti adatok összegyűjtve ld. *Kiss* (1996) 300-302.

## Irodalom

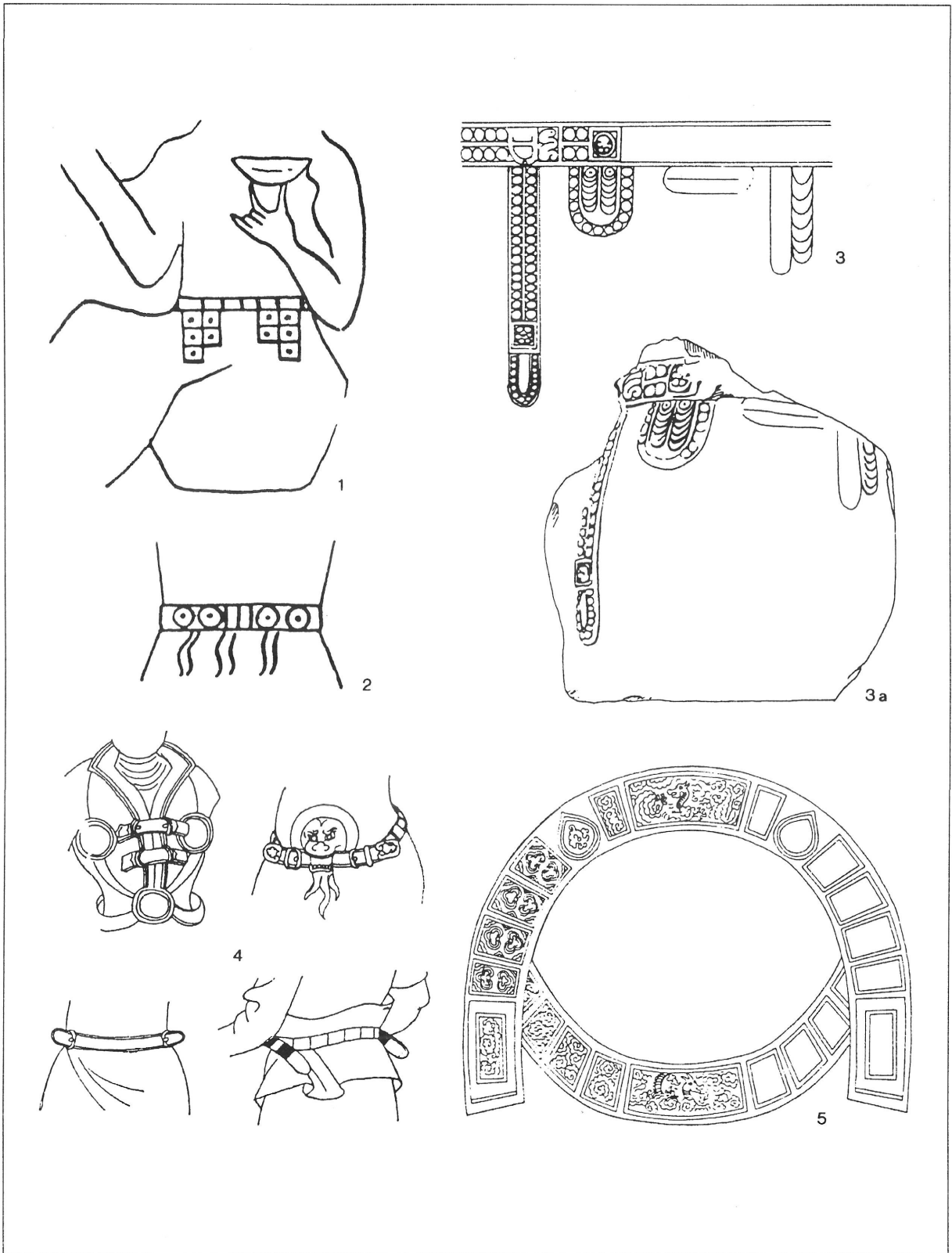
- AJBABIN* (1970) *A. I. AJBABIN*: Chronologija mogil'nikov Kryma pozdnerimskogo i rannesrednevekovogo vremeni. *Materialy po Archeologii, Istorii i Etnografii* 1 (Simferopol' 1990), 3-86.
- ALFÖLDI A. ALFÖLDI*: Insignien und Tracht der römischen Kaiser. *Jahrbuch des Deutschen Archaeologischen Instituts* 50 (1935) 1-171.
- AMBROZ A. K. AMBROZ*: Chronologija drevnostej Severnogo Kavkaza. Moskva 1989.
- ASPECTS* *Aspects of Late Antiquity and Early Byzantium*. Hg.: *L. Ryddén – J. O. Rosenqvist*. *Swedish Research Institute in Istanbul, Transactions* 4 (Istanbul 1993)
- AWARENFORSCHUNGEN* *Awarenforschungen I-II*. Hg. *F. Daim*. *Archaeologia Austriaca Monographien* 1, *Studien zur Archäologie der Awaren* 4 (Wien 1992)
- BÁLINT* (1978) *CS. BÁLINT*: Vestiges archéologiques de l'époque tardive des Sassanides et leurs relations avec les peuples des steppes. *ActaArchHung* 30 (1978) 173-212.
- BÁLINT* (1992) *CS. BÁLINT*: Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe. Das Grab von Üç Tepe (Sowj. Azerbajdzhan) und der beschlagverzierte Gürtel im 6. und Jahrhundert. in: *Awarenforschungen* I. 309-496
- BÁLINT* (1993) *CS. BÁLINT*: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. in: *Landnahmen* 195-273.
- BÁLINT* (1995) *BÁLINT CS.*: Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai. (Régészeti tanulmányok) *Magyar Őstörténeti Könyvtár* 8 (Szeged 1995)
- BECKWITH J. BECKWITH*: *Early Christian and Byzantine Art*. London 1970.
- VAN BERCHEM – CLOUZOT M. VAN BERCHEM – E. CLOUZOT*: *Mosaïques chrétiennes du IV<sup>me</sup> au X<sup>me</sup> siècle*. Genève 1924.
- BÓNA* (1962) *I. BÓNA*: Beiträge zu den ethnischen Verhältnissen des 6.-7. Jahrhunderts in Westungarn. *Alba Regia* 2-3 (1961-1962) 49-68.
- BÓNA* (1983) *BÓNA I.*: A XIX. század nagy avar leletei. *SzMMÉ* 1982-83, 81-160.
- BRENK B. BRENK*: Spätantike und frühes Christentum. *Propyläen Kunstgeschichte. Supplementband I*. Berlin 1977.
- BRETT ET ALIA G. BRETT – W. J. MACULAY – R. B. K. STEVENSON – G. MARTINY*: *The Great Palace of the Byzantine Emperors*. Oxford 1947
- BROWN P. BROWN*: *The World of Late Antiquity AD 150-750*. London 1989<sup>2</sup>
- BURZLER A. BURZLER*: Bemerkungen zur vielteiligen Gürtelgarnitur aus Grab 9 von Herrsching a. Ammersee. *Bericht der Bayerischen Bodendenkmalpflege* 32/33 (1991/92) 69-78.
- BYZANCE* *BYZANCE*. *L'art byzantin dans les collections publiques françaises*. (Louvre, kiállítási katalógus) Paris 1992.
- BYZANTIUM* *BYZANTIUM*. *Treasures of Byzantine Art and Culture*. ed. by D. Buckton. (kiállítási katalógus) British Museum Press 1994.
- CARTHAGE* *CARTHAGE*. *L'histoire, sa trace et son écho*. (kiállítási katalógus) *Les Musées de la Ville de Paris – Musée du Petit Palais*. Paris 1995.

- CHRISTLEIN (1966) R. CHRISTLEIN: Das alamannische Reihen-gräberfeld von Marktoberdorf im Allgäu. Bayerisches Landesamt für Denkmalpflege, Abteilung für Vor- und Frühgeschichte 7 (Kallmünz/Opf. 1966)
- CHRISTLEIN (1979) R. CHRISTLEIN: Die Alamannen. Archäologie eines lebendigen Volkes. 2 (Stuttgart – Aalen 1979)
- CLÉDAT (1904) J. CLÉDAT: Le monastère et la nécropole de Baouït. MIFAO XII (Le Caire 1904)
- CLOVER F. M. CLOVER: Felix Karthago. DOP 40 (1986), 1-16.
- COCHE E. COCHE DE LA FERTÉ: L'art de Byzance. Paris 1981.
- COHEN R. COHEN: A Byzantine Church and its Mosaic Floors at Kissufim. in: Ancient Churches Revealed. Hg. Y. Tsafir. Israel Exploration Society (Jerusalem 1993) 277-282.
- CONFERENCE International Conference on Early Middle Ages (Tengelic 1989). A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 15 (Szekszárd 1990)
- COURTOIS CH. COURTOIS: Les Vandales et l'Afrique. Paris 1955.
- CUTLER – NESBITT A. CUTLER – J. W. NESBITT: L'arte bizantina e il suo pubblico. Torino 1986.
- DELVOYE CH. DELVOYE: L'art byzantin. Paris 1967.
- DOBŽANSKIJ V. N. DOBŽANSKIJ: Nabornye pojasa kočevnikov Azii. Novosibirsk 1990.
- DUNBABIN K. M. D. DUNBABIN: The Mosaics of Roman North Africa. Studies in Iconography and Patronage. Oxford Monographs in Classical Archaeology 1978
- DUVAL (1995a) N. DUVAL: L'histoire de l'Afrique du nord chrétienne et le rôle de saint Augustin. in: Carthage 276-291.
- DUVAL (1995b) N. DUVAL: La basilique de Bir el Knissia à Carthage: une fouille du Père Delattre redécouverte et réétudiée. Antiquité Tardive 3 (1995) 283-302.
- EFFENBERGER – SEVERIN A. EFFENBERGER – H.-G. SEVERIN: Das Museum für Spätantike und byzantinische Kunst. Staatliche Museen zu Berlin. Mainz am Rhein 1992
- ERDÉLYI – OJTOZI – GENING I. ERDÉLYI – E. OJTOZI – W. F. GENING: Das Gräberfeld von Nevolino. ArchHung 46 (1969)
- VON FALKE O. VON FALKE: Kunstgeschichte der Seidenweberei. Tübingen o.J.<sup>4</sup>
- FIEDLER (1992) U. FIEDLER: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie 11 (Berlin 1992)
- FIEDLER (1994) U. FIEDLER: Die Gürtelbesatzstücke von Akalan. Ihre Funktion und kulturelle Stellung. in: La culture et l'art dans les terres bulgares VI<sup>e</sup>-XVII<sup>e</sup> s. Izvestija na Arheologičeskija Institut 38 (1994) 31-47.
- FITZGERALD G. M. FITZGERALD: A Sixth Century Monastery at Beth-Shan (Scythopolis). Publications of the Palestine Section of the University Museum, University of Pennsylvania IV, Philadelphia 1939
- VON FREEDEN U. VON FREEDEN: Awarische Funde aus Süddeutschland? Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 38 (1991) 593-627.
- GAUCKLER P. GAUCKLER: Inventaire des mosaïques de la Gaule et de l'Afrique. II. Afrique proconsulaire (Tunisie). Paris 1910.
- GENING – GOLDINA V. F. GENING – R. D. GOLDINA: Kurgannye mogil'niki charinskogo tipa v Verchnem Prikam'e. Voprosy Archeologii Urala 12 (Sverdlovsk 1973) 58-121.
- GHIRSHMAN R. GHIRSHMAN: La ceinture en Iran. Iranica Antiqua 14 (1979) 167-196
- GOLDINA R. D. GOLDINA: Chronologija pogrebal'nych kompleksov rannego srednevekov'ja v Verchnem Prikam'e. in: Problemy 79-90.
- GREIFENHAGEN A. GREIFENHAGEN: Schmuckarbeiten in Edelmetall. I. Berlin 1970.
- GROPP G. GROPP: Der Gürtel mit Riemenzungen auf den sassanidischen Reliefs in der Großen Grotte des Taq-e Bostan. Archaeologische Mitteilungen aus Iran 3 (1970) 273-288.
- HELLENKEMPER SALIES G. HELLENKEMPER SALIES: Die Datierung der Mosaiken im Großen Palast zu Konstantinopel. Bonner Jahrbücher 187 (1987) 273-308.
- HINKS R. P. HINKS: Catalogue of the Greek Etruscan and Roman Paintings and Mosaics in the British Museum. London, 1933.
- JOBST – VETTERS W. JOBST – H. VETTERS: Mosaikenforschung im Kaiserpalast von Konstantinopel. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse, Denkschriften 228 (Wien 1992).
- KISS A. KISS: Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2, Studien zur Archäologie der Awaren 5 (Innsbruck 1996)
- KLUMBACH H. KLUMBACH: Pferde mit Brandmarken. Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums in Mainz zur Feier seines hundertjährigen Bestehens 1952. III. (Mainz 1953) 1-12.
- LANDNAHMEN Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Hg.: M. Müller-Wille – R. Schneider. Vorträge und Forschungen XLI (Sigmaringen 1993)
- LÁSZLÓ GY. LÁSZLÓ: Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. ArchHung 34 (1955)
- LAVIN I. LAVIN: The Hunting Mosaics of Antioch and their Sources. DOP 17 (1963) 179-286
- LEITZ W. LEITZ: Gürtel und Bewaffnung des frühen Mittelalters. in: Frühe Baiern im Straubinger Land. Gäubodenmuseum Straubing, Ausstellungskatalog. Straubing 1995, 72-85.
- LONGOBARDI I Longobardi. Hg.: G. C. Menis. Milano 1990
- LUCCHESI-PALLI (1988) E. LUCCHESI-PALLI: Jagdszenen und dekorative Tierdarstellungen in den Wandmalereien von Bawit. Untersuchungen zu ihrer Herkunft. Boreas 11 (1988), 165-182.
- LUCCHESI-PALLI (1995) E. LUCCHESI-PALLI: Orientalische Einflüsse in einigen Trachten der Wandmalereien von Bawit. in: Byzantine East, Latin West. Art-historical Studies in Honor of Kurt Weitzmann. Hg.: Ch. Moss – K. Kiefer. Princeton 1995, 265-275.
- MARSCHAK B. MARSCHAK: Silberschätze des Orients. Leipzig 1986
- MARTIN (1990) M. MARTIN: Awarische und germanische Funde in Männergräbern von Linz-Zizlau und Környe. Ein Beitrag zur Chronologie der Awarenzeit. in: Conference 65-90.
- MARTIN (1991) M. MARTIN: Zur frühmittelalterlichen Gürteltracht der Frau in der Burgundia, Francia und Aquitania. in: L'art des invasions en Hongrie et en Wallonie. Mariemont 1991, 31-84.
- MAVRODINOV (1936) N. MAVRODINOV: Prabälgarskata chudožest-vena industrija. in: Madara II. Izdaniya na Narodnija Archeologičeski Muzej 33 (Sofija 1936) 159-259
- MAVRODINOV (1943) N. MAVRODINOV: Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. ArchHung 29, 1943
- MENGARELLI R. MENGARELLI: La necropoli barbarica di Castel Trosino. Monumenti Antichi 12 (Milano 1902)

- MENGHIN W. MENGHIN: Die Langobarden. Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums, Wissenschaftlicher Beiband 4 (Nürnberg – Stuttgart 1985)
- MENKE M. MENKE: Alemannisch-italische Beziehungen vom späten fünften bis zum siebenten Jahrhundert aufgrund archäologischer Quellen. in: Die transalpinen Verbindungen der Bayern, Alemannen und Franken bis zum 10. Jahrhundert. Hg. H. Beumann - W. Schröder. Nationes 6 (Sigmaringen 1987) 125-345.
- MORGAN TH. MORGAN: Romano-British Mosaic Pavements: History of their Discovery and a Record and Interpretation of their Designs. London 1886
- OVADIAH R. AND A. OVADIAH: Hellenistic, Roman and Early Byzantine Pavements in Israel. Bibliotheca Archaeologica 6 (Roma 1987)
- OVADIAH – MUCZNIK A. OVADIAH – S. MUCZNIK: The Mosaic Pavement of Kissufim, Israel. in: Mosaiques. Recueil d'hommages à Henri Stern. Hg. R. Ginouvès. Paris 1983, 273-280;
- PARRISH D. PARRISH: Season Mosaics of Roman North Africa. Archaeologica 46 (Roma 1984)
- PAULSEN P. PAULSEN: Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen. Veröffentlichungen des Staatlichen Amtes für Denkmalpflege A12/I (Stuttgart 1967)
- POPOVIĆ I. POPOVIĆ: Zlatni avarski pojas iz okolina Sirmijuma. Beograd 1997.
- PROBLEMY Problemy chronologii pamjatnikov Evrazii v epochu rannego srednevekov'ja. Kratkie Soobščeniya Instituta Archeologii 158 (1979)
- PUDOVIN V. K. PUDOVIN: Datirovka nižnego sloja mogil'nika Suuk-su (550-650 gg.) SA 1961. 177-185.
- REPNIKOV N. I. REPNIKOV: Nekotorye mogil'niki oblasti krymskich gotov. Izvestija Archeologičeskoj Kommissii 19 (1906) 1-80.
- REITERVÖLKER Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Burgenländische Landesausstellung, Schloß Halbturn. Begleitbuch und Katalog. Hg.: F. Daim. Eisenstadt 1996.
- RICE D. TALBOT RICE: The Great Palace of the Byzantine Emperors. Second Report. Edinburgh 1958.
- ROFFIA E. ROFFIA ET ALIA: La necropoli longobarda di Trezzo sull'Adda. Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 12/13 (Firenze 1986)
- ROSTOVITZEFF M. ROSTOVITZEFF: The Social and Economic History of the Roman Empire. Oxford 1926
- ROSKAMS S. ROSKAMS: Urban Transition in North Africa: Roman and Medieval Towns of the Maghreb. in: Towns 159-183.
- ROUSSIN L. A. ROUSSIN: The Iconography of the Figural Pavements of Early Byzantine Palestine. (Doktori disszertáció, Columbia University, 1985) University Microfilms International, Ann Arbor Mich. 1989
- RUNIC A. P. RUNIC: Alanskij mogil'nik u goroda Kislovodska. Materialy po Archeologii i Drevnej Istorii Severnoj Osetii 3 (Ordžonikidze 1975) 132-150.
- RUSSELL J. RUSSELL: Byzantine *instrumenta domestica* from Anemurium: The Significance of Context. in: City, Town and Countryside in the Early Byzantine Era. Hg.: R. L. Hohlfelder. East European Monographs. New York 1982, 133-163.
- SAVEL'EVA E. A. SAVEL'EVA: Chronologija pogrebal'nych kompleksov vesljanskogo I mogil'nika. in: Problemy 91-96.
- SMILENKO A. T. SMILENKO: Glodos'ki skarby. Kyjiv 1965.
- SPLendeur Splendeur des Sassanides. L'empire perse entre Rome et la Chine (224-642). Hg.: L. Vanden Berghe – B. Overlaet. Bruxelles 1993.
- TOWNS Towns in Transition. Urban Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages. Hg. N. Christie – S. T. Loseby. Aldershot 1996.
- TREVER – LUKONIN K. V. TREVER – V. G. LUKONIN: Sasanidskoe serebro. Chudožestvennaja kul'tura Irana III-VIII. vekov. Moskva 1987.
- TRILLING J. TRILLING: The Soul of the Empire: Style and Meaning in the Mosaic Pavement of the Byzantine Imperial Palace in Constantinople. DOP 43 (1989) 27-72.
- TAQ-I BUSTAN SH. FUKAI – K. HORIUCHI: Taq-i Bustan. I-IV. The Tokyo University Iraq-Iran Archaeological Expedition 10, 13, 19, 20 (Tokyo 1969, 1972, 1980, 1984)
- UENZE S. UENZE: Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh. BVbl 31 (1966) 142-181.
- VINSKI ZD. VINSKI: Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata. Vjesnik za Arheologiju i Historiju Dalmatinsku 69 (Split 1967) 5-86.
- WALTERS C. C. WALTERS: Monastic Archaeology in Egypt. Warminster 1974.
- WATT J. C. Y. WATT: The Arts of Ancient China. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, Summer 1990.
- WEITZMANN Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century. Hg. K. WEITZMANN. New York 1979.
- WERNER (1935) J. WERNER: Münzdatierte austrasische Grabfunde. GDV III (Berlin – Leipzig 1935)
- WERNER (1974) J. WERNER: Nomadische Gürtel bei Persern, Byzantinern und Langobarden. in: Civiltà dei Longobardi in Europa. Accademia Nazionale dei Lincei 371 (1974) 109-156.
- WULFF O. WULFF: Altchristliche und mittelalterliche byzantinische und italienische Bildwerke. I. Altchristliche Bildwerke. Königliche Museen zu Berlin: Beschreibung der Bildwerke der christlichen Epochen. III. Berlin 19092

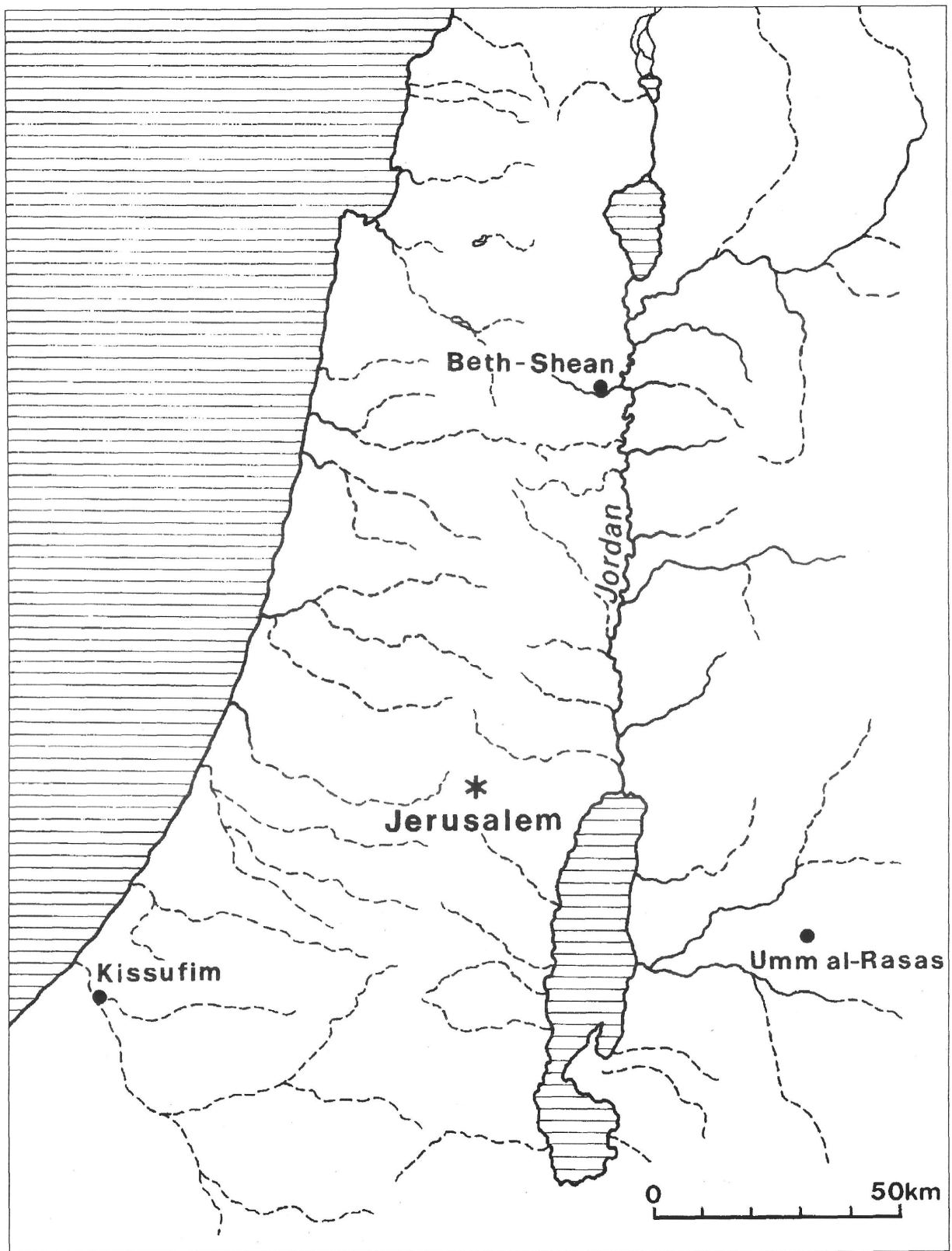
## Rövidítések

ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae (Budapest)	GDV	Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit (Berlin)
ActaAnthung	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae (Budapest)	MIFAO	Mémoires de l'Institut Français d'Archéologie Orientale (Le Caire)
ArchHung	Archaeologia Hungarica (Budapest)	MFMÉ	Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
BVbl	Bayerische Vorgeschichtsblätter (München)	SA	Sovetskaja Archeologija (Moskva)
DOP	Dumbarton Oaks Papers (Washington D.C.)	SzMMÉ	Szolnok Megyei Múzeumok Közleményei (Szolnok)
FA	Folia Archaeologica (Budapest)		



1. kép: Közép-ázsiai és kínai övbrázolások: 1: Ismeretlen lelőhelyű iráni ezüsttálon (Dobžanskij nyomán); 2: Klimova-i tálon (Dobžanskij nyomán); 3: Nizamabad-i torzó. a: rajz E. Herzfeld fényképfelvétele alapján (J. Kröger); b: J. Kröger rekonstrukciós javaslata a régi fénykép alapján (Kröger nyomán); 4: Öviselet a T'ang kori Kínában (Chou Hsi-pao nyomán); 5: T'ang kori jade övgarnitúra (Chou Hsi-pao nyomán)

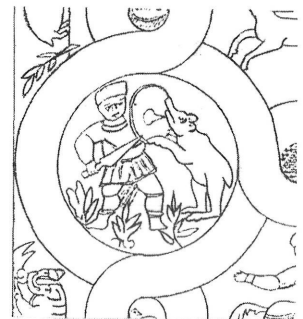




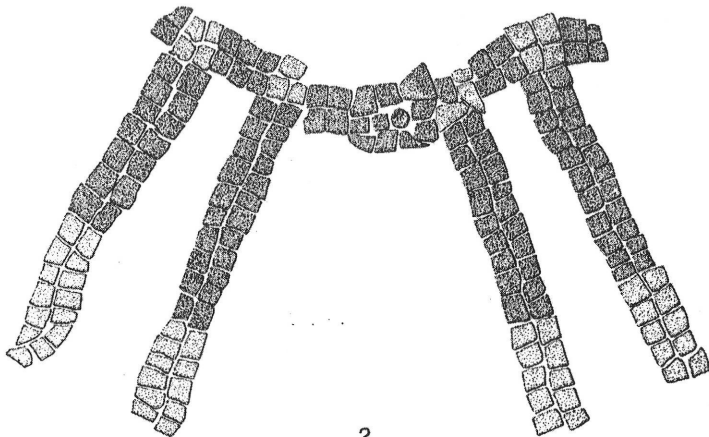
3. kép: Kissufim, Beth Shean Palestina-ban és Umm ar-Rasas Arabia-ban



4. kép: A Kissufim-i mozaikpadló (Cohen nyomán)



3

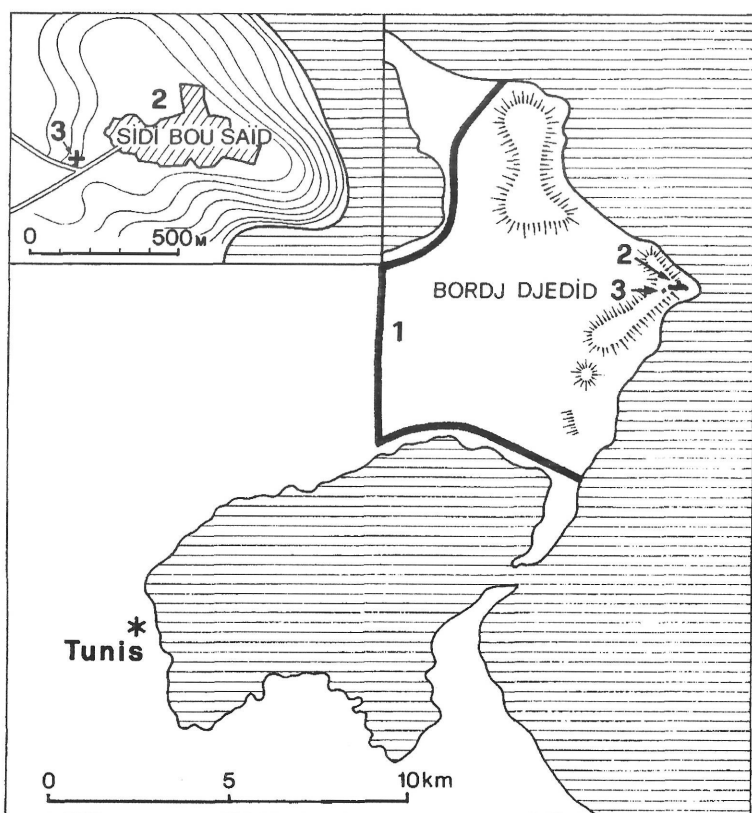
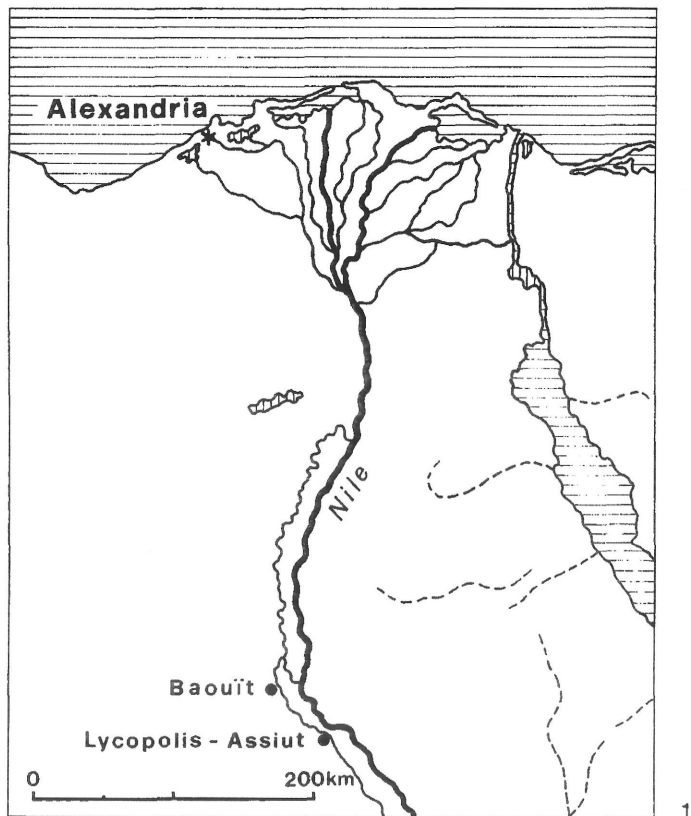


2

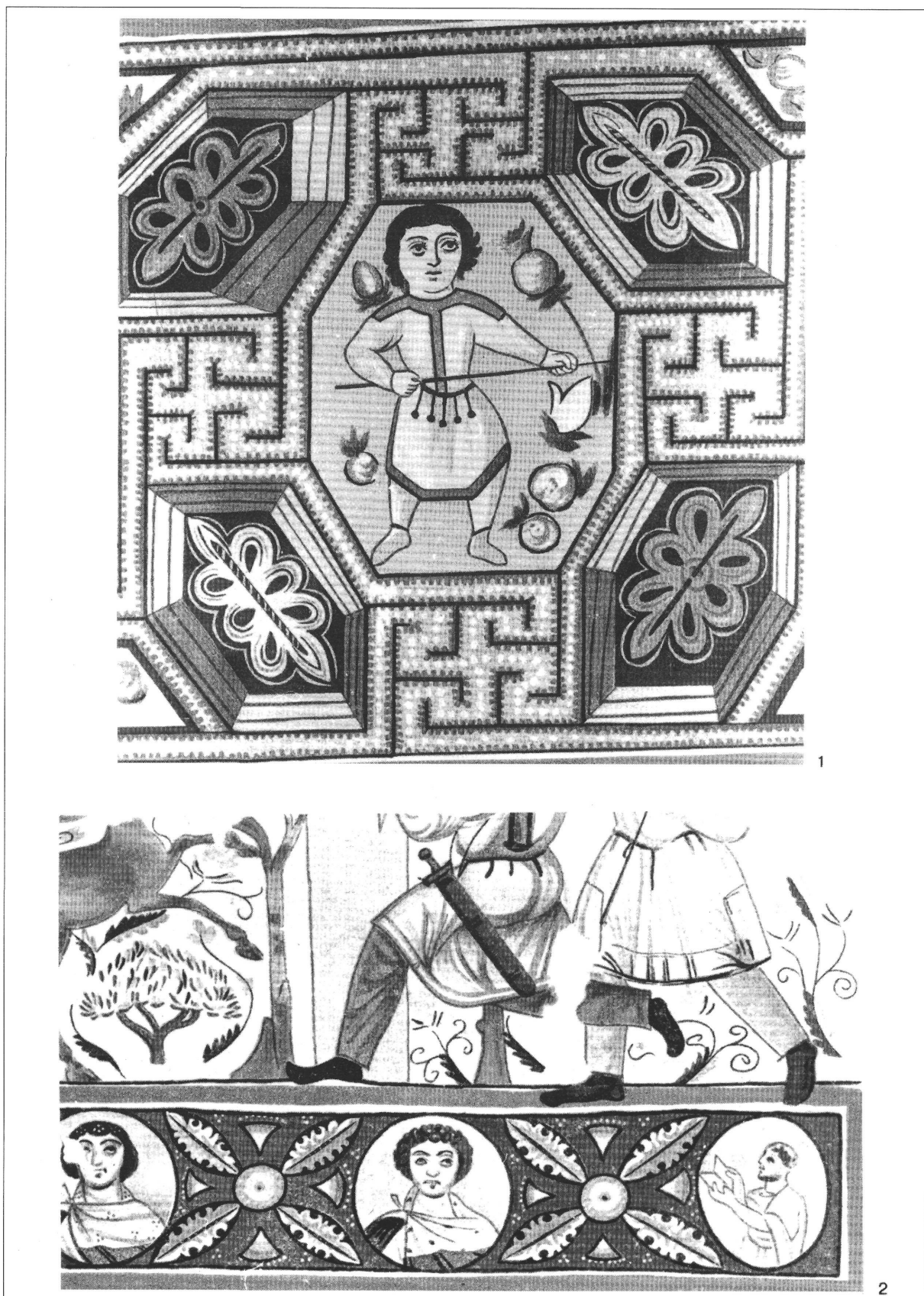
5. kép: Medvével küzdő férfiak ábrázolásai: 1: Részlet a Kissufim-i mozaikról („Treasures of the Holy Land” nyomán); 2: A Kissufim-i mozaikon ábrázolt veretes, kisszijas öv (Ősi S. rajza a „Treasures of the Holy Land” nyomán); 3: részlet a Karthago-Byrsa-i mozaikról (Gauckler nyomán)



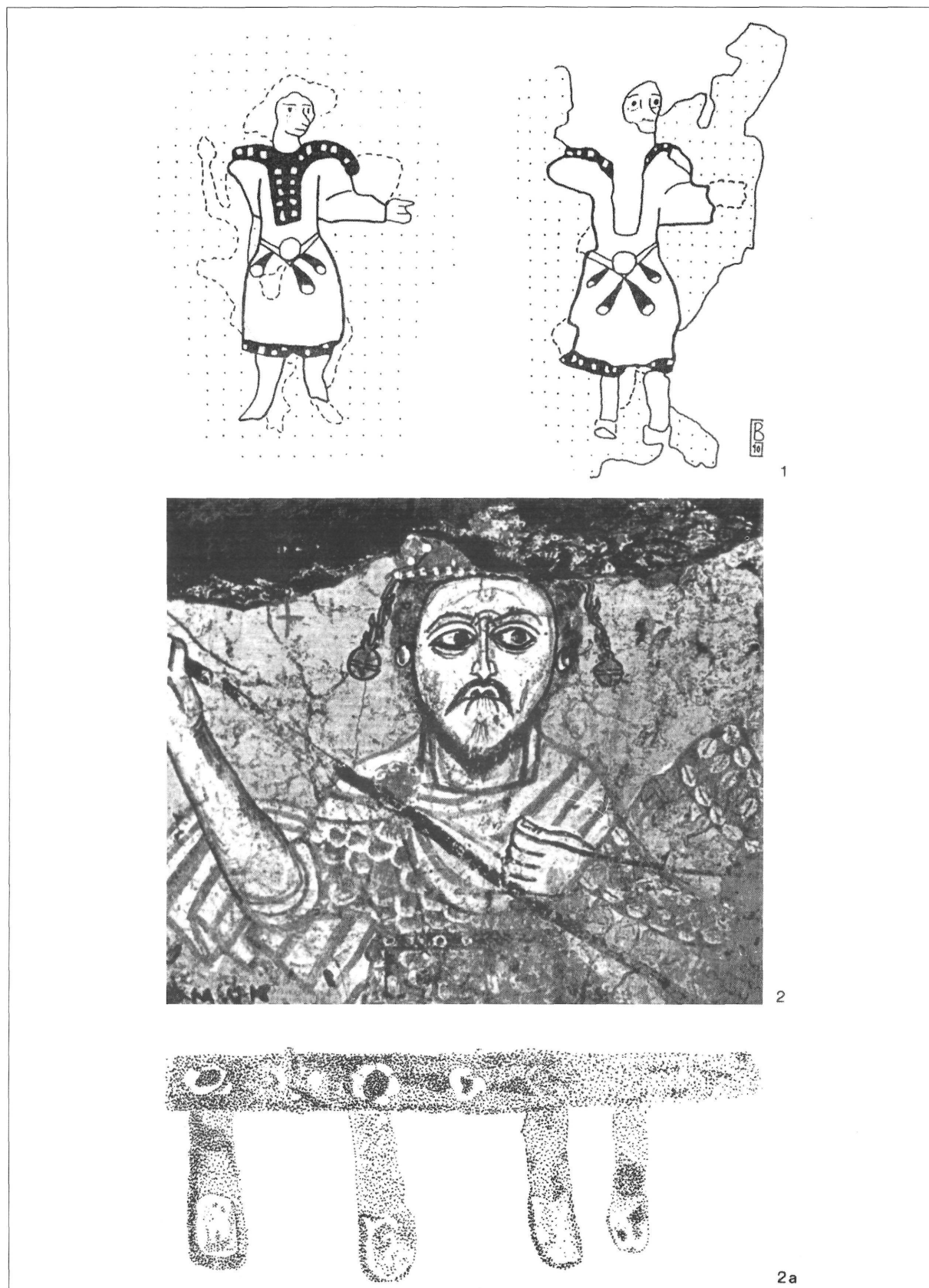
6. kép: Kissufim és Umm ar-Rasas: 1: A lovas ábrázolása a Kissufim-i mozaikon („Highlights of Archaeology” nyomán); 2: Mozaikrészlet Umm ar-Rasas-ból: a: férfi és medve (Piccirillo nyomán); b: az öv szerkezete (Ősi S. rajza Piccirillo nyomán)



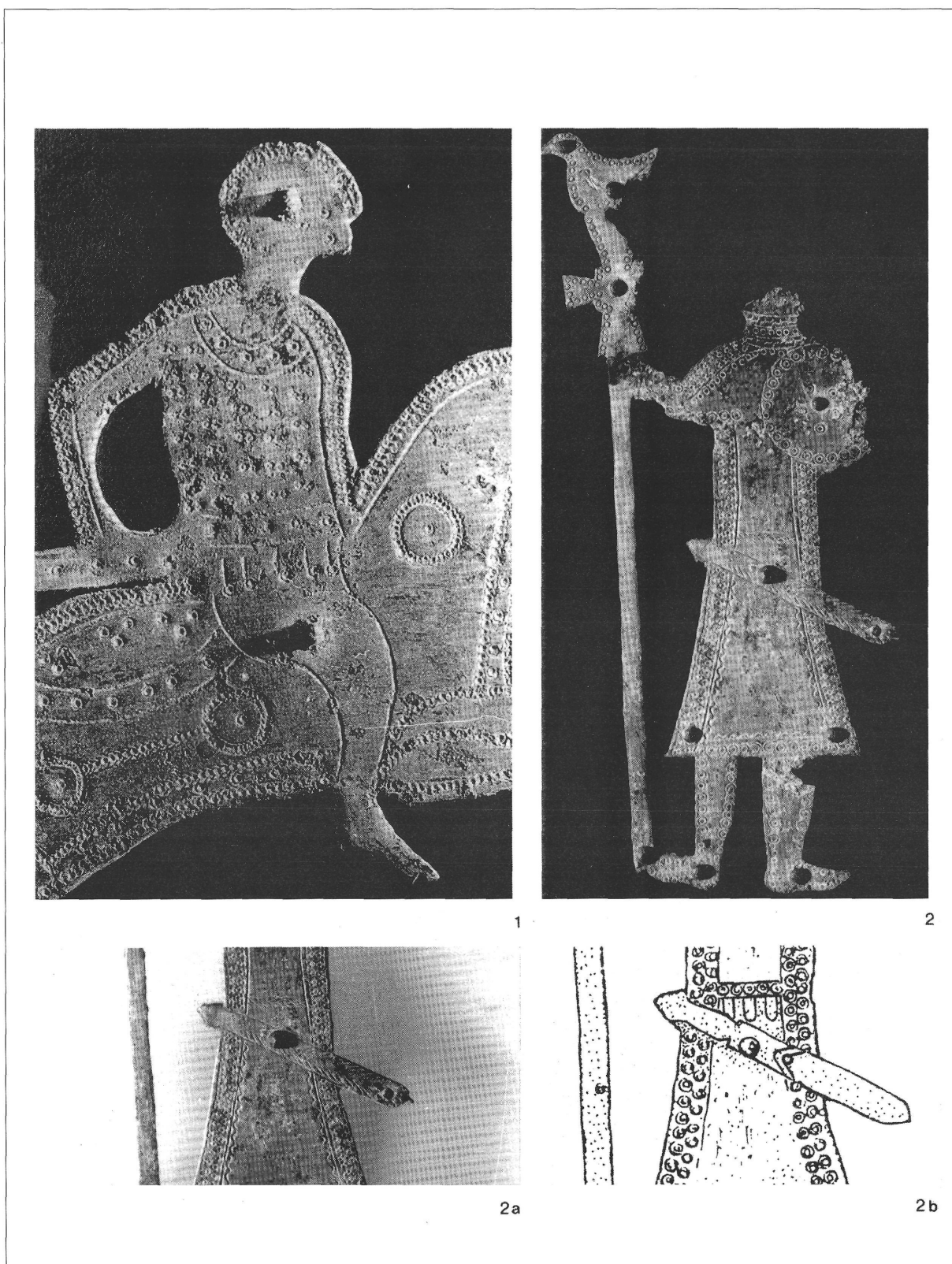
7. kép: 1: Bawõt és Assiut a Nílus-vidéken; 2: Mozaik-lelõhelyek Karthago-ban: 1: a történeti városrész; 2: Byrsa;



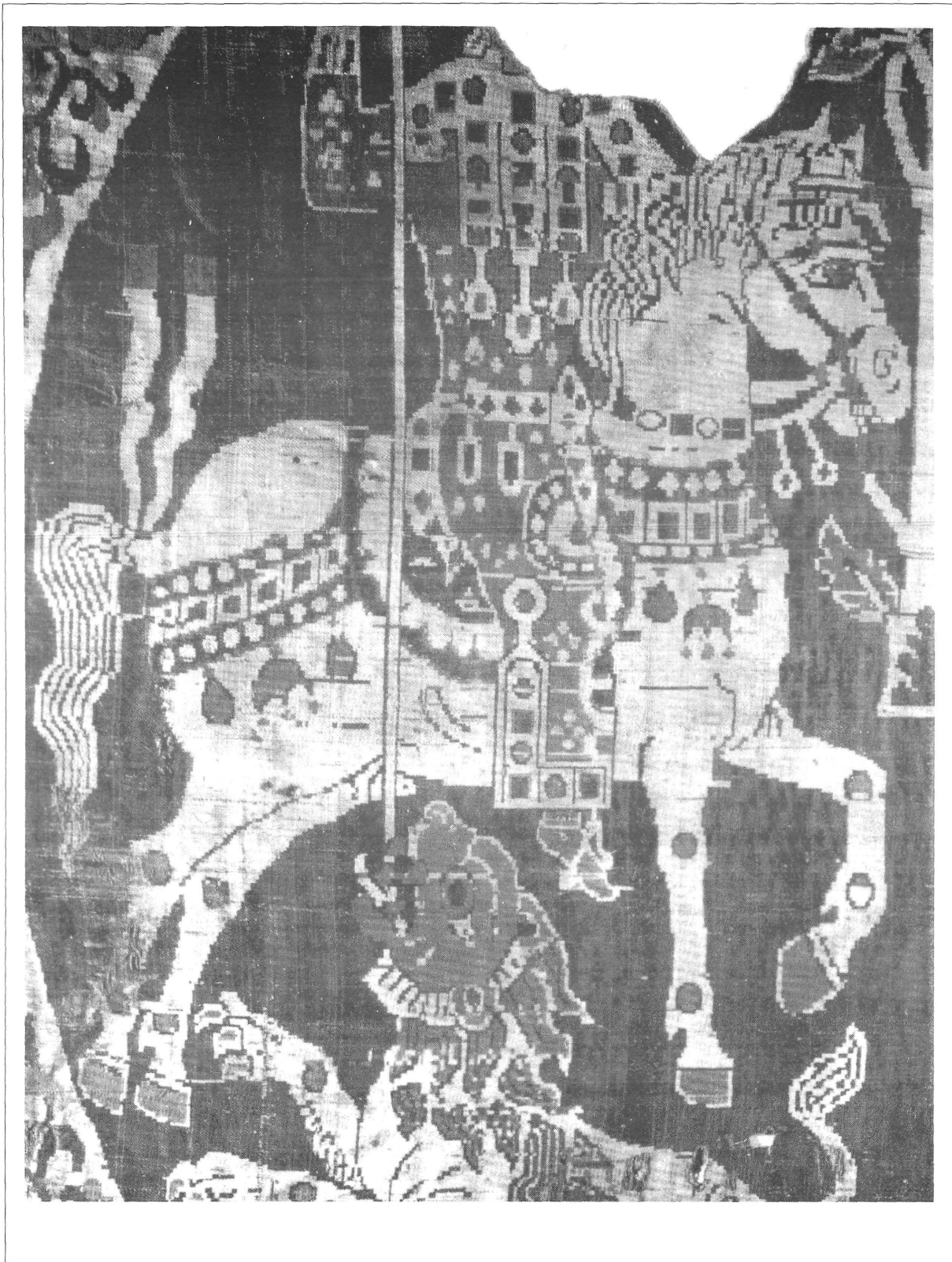
8. kép: Öv-ábrázolások Bawit-i falfestményeken: 1: egy fiatalember ábrázolása a XVIII. teremben (Clédat nyomán);  
2: Vadászati jelenet ábrázolása a XXXVII. teremben (Clédat nyomán)



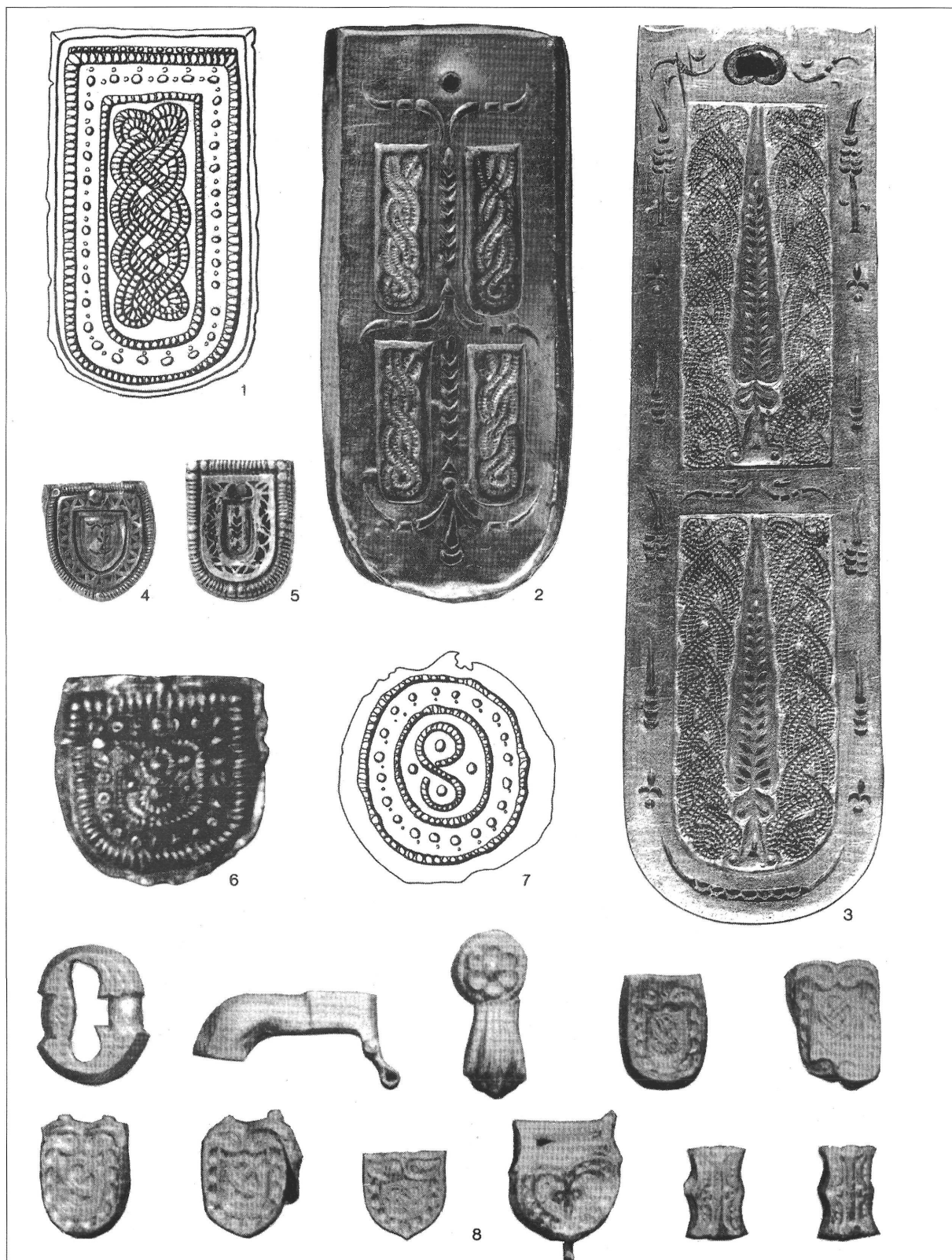
9. kép: Öv-ábrázolások a Közép- és Felső-Nílus-vidéken: 1: öv-viselet a Textile Museum Washington D.C. egyik 6. sz-i selyem-töredékén (Lucchesi-Palli nyomán); 2: Abdallah Nirqi, 10. sz-i lovas ábrázolása (van Moorsel et alia nyomán); 3: az előbbi öve (Ósi S. rajza)



10. kép: Itáliai langobárd öv-ábrázolások: 1: Stabio, pajzsdísz részlete („Longobardi” katalógus nyomán); 2-2a: Lucca-San Romano, pajzsdísz részlete: a Soprintendenza ai Beni Ambientali, Architettonici, Artistici, Storici per le province di Pisa, Livorno, Lucca, Massa-Carrara (No. 13377) felvételei; 2b: ugyanezen veret rajza (Menghin nyomán)



11. kép: Mozac, selyemtörédéék (Centre International des Études des Textiles Anciens, Lyon engedélyével)



12. kép: Övveretek a Földközi-tenger keleti és délkeleti partvidékéről: 1: Izmir (? Prähistorische Staatssammlung, München engedélyével); 2: Mersin (Bank nyomán); 3: Divos (Popović nyomán); 4-5: Egyiptom (Frühchristlich-Byzantinische Sammlung, Staatliche Museen, Preussischer Kulturbesitz, Berlin engedélyével); 6: Suuk-su (Odessa, Archeologičeskij Muzej engedélyével); 7: Kerč (Pósta nyomán); 8: Caesarea Maritima (Risser – Winter nyomán)



1

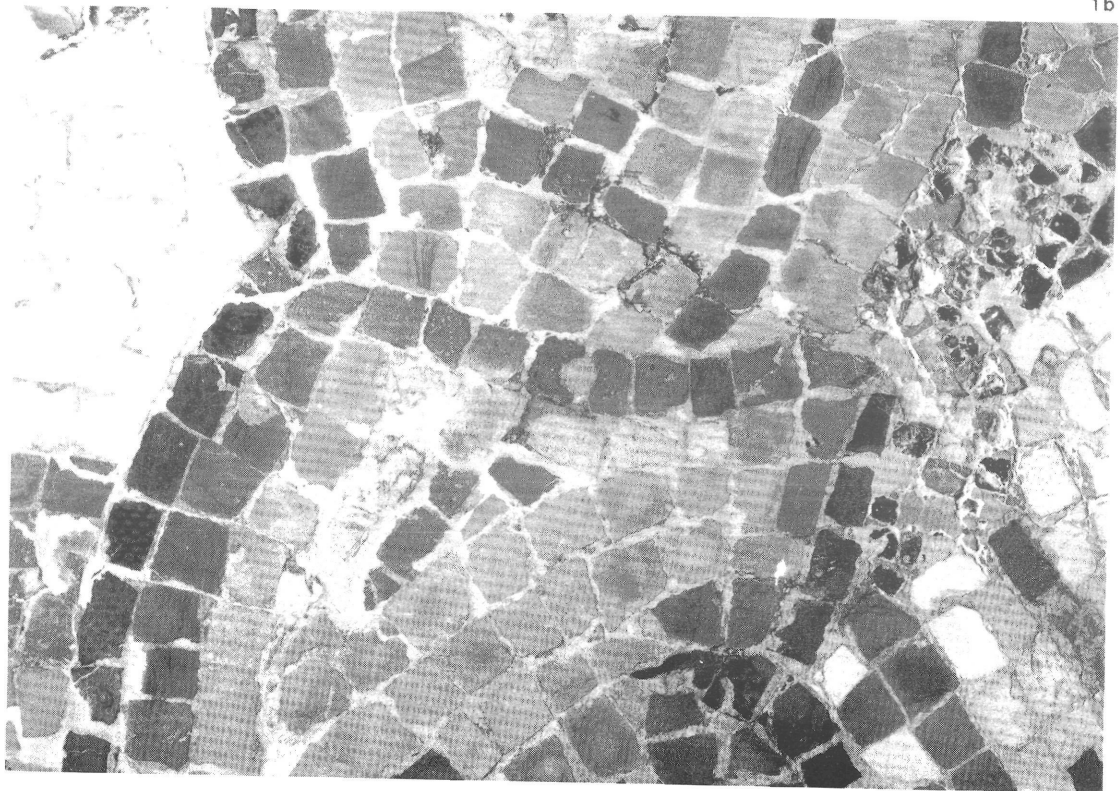
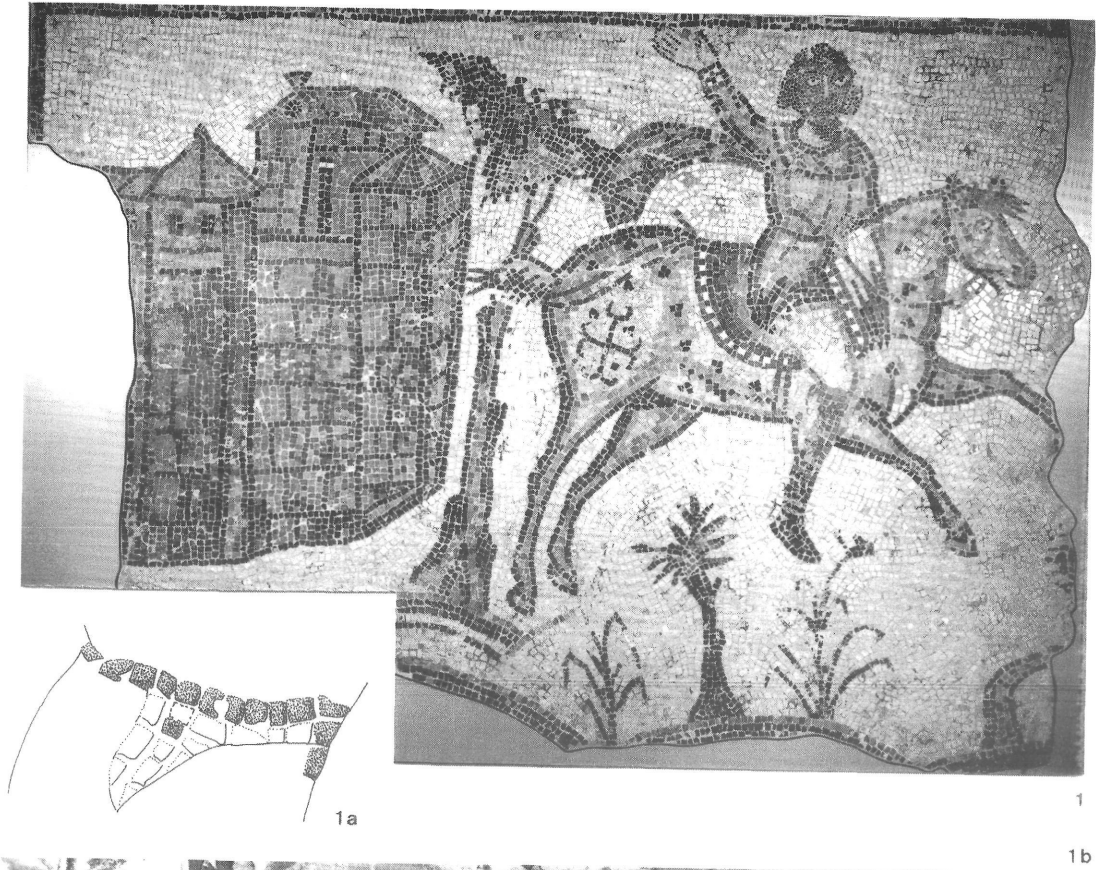


2

13. kép: Öv-ábrázolások bizánci mozaikokon: 1: Beth-Shean, Március és Április (Israel Antiquities Authority); 2: Konstantinápoly, császári palota, perystilum, lándzsás lovas ábrázolása, részlet (W. Jobst engedélyével)



14. kép: Konstantinápoly, császári palota, perystilum, lándzsás lovas ábrázolása (W. Jobst engedélyével)



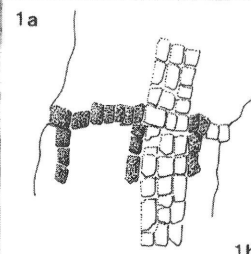
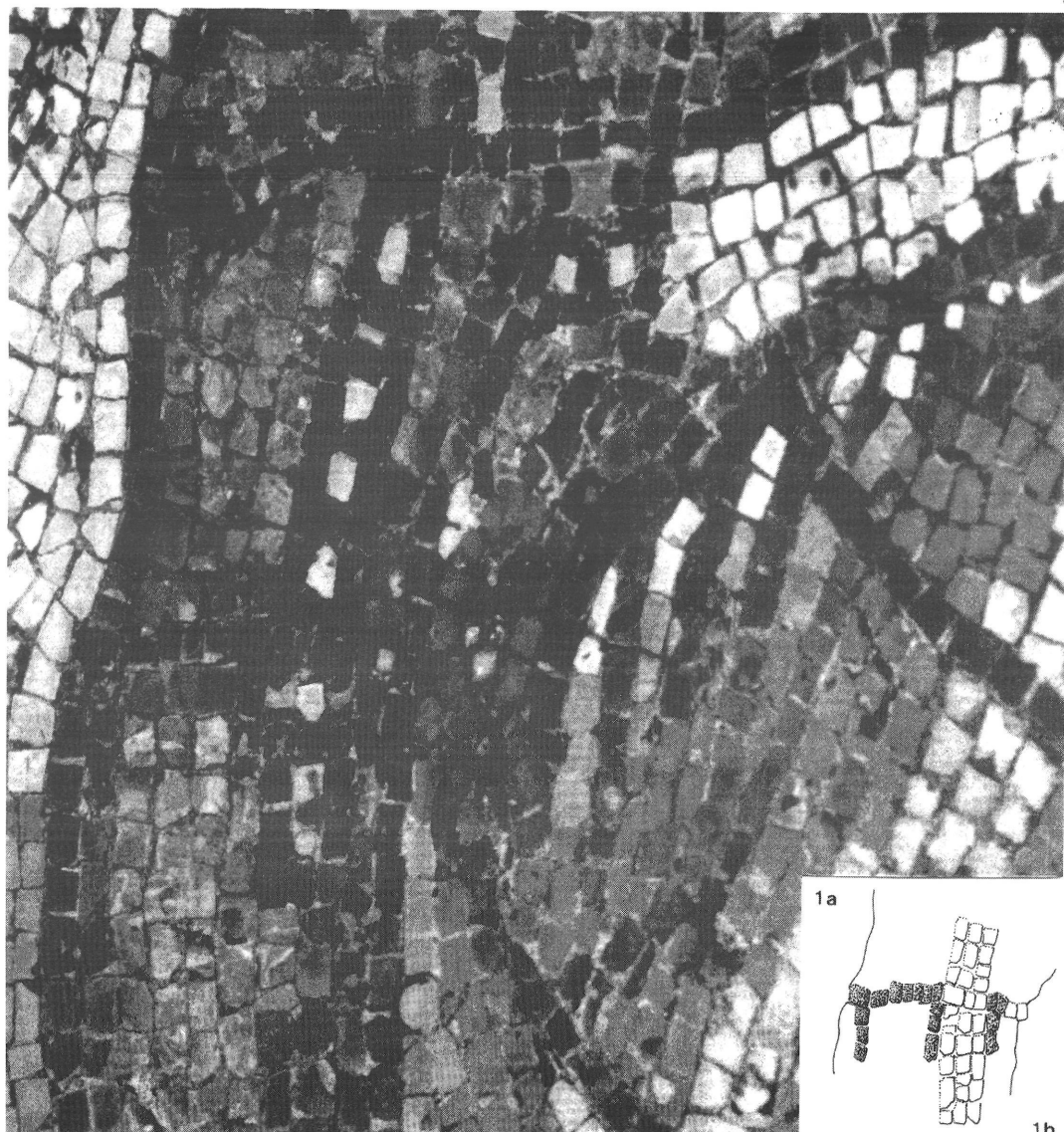
15. kép: Öv-ábrázolások karthagoi mozaikokon. Bordj-Djérid: 1: kilovagló férfi; 1b: részlet a deréktájáról (mindkét felvétel: Courtesy of The British Museum); 1a: a kisszíjas övet ábrázoló mozaikszemek (Dukay B. rajza a szerző helyszíni vázlatja alapján)



16. kép: Öv-ábrázolások karthagoi mozaikokon. Bordj-Djedid: 1: szarvasvadászat; 1a: részlet a deréktájékról (mindkét felvétel: Courtesy of The British Museum); 1b: a kisszijas övet ábrázoló mozaikszemek (Dukay B. rajza B. Ager helyszíni vázlatára alapján)



1

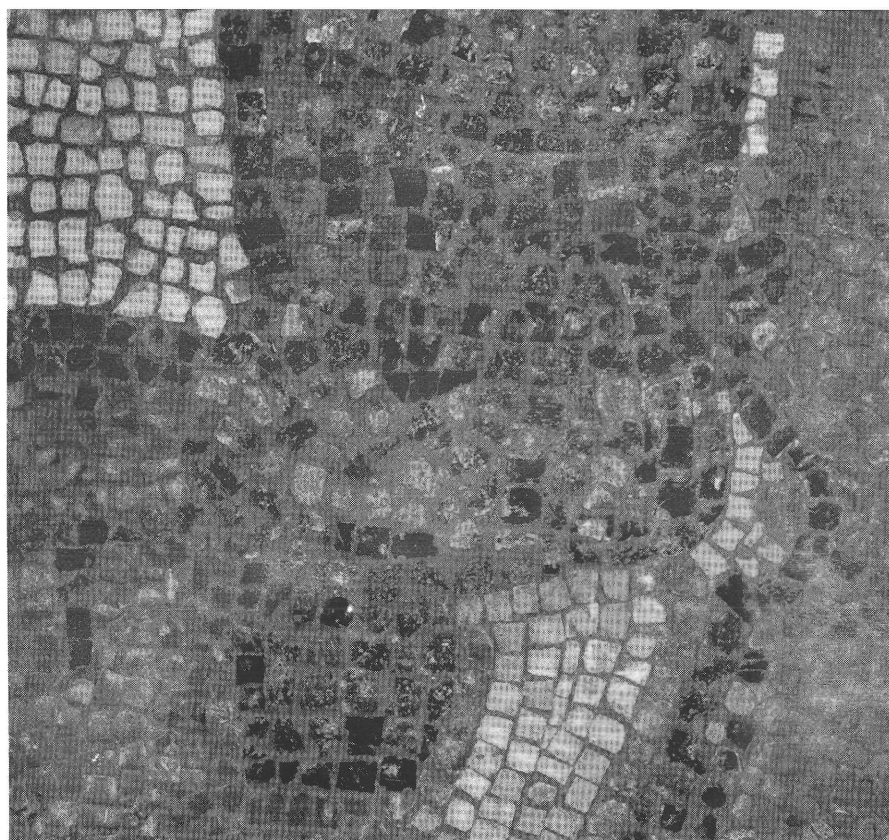


1b

17. kép: 1: lovas kutyával; 1a: részlet a deréktájékról (mindkét felvétel: Courtesy of The British Museum); 1b: a kisszíjas övet ábrázoló mozaikszemek (Dukay B. rajza B. Ager helyszíni vázлата alapján)

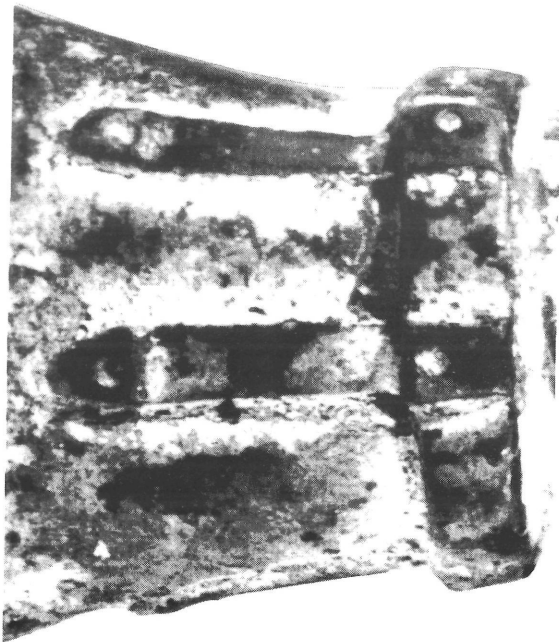
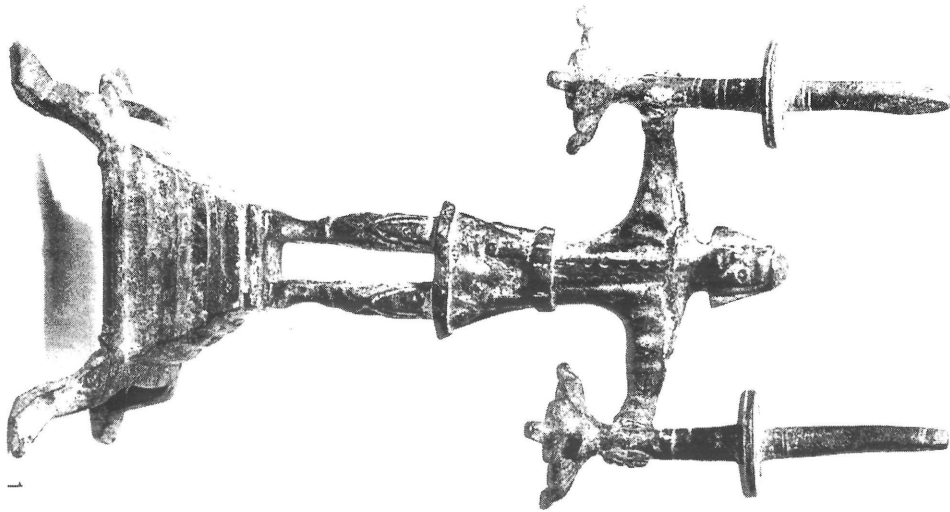


1



1a

18. kép: Öv-ábrázolások karthagoi mozaikokon. Byrsa: 1: mozaiktöredék (Clover nyomán); 1a: részlet a deréktájékról (Le Musée du Louvre engedélyével)



1b



1a

19. kép: Gyertyatartó a keleti Mediterráneumból (Schnütgen-Museum, Köln engedélyével): 1: távlati kép; 1a: az öv részlete, előlnézet (erősen nagyítva); 1b: az öv részlete, hátulnézet (erősen nagyítva)